Paleis Het Loo Apeldoorn

Deel 1 Algemeen

Bouwhistorisch onderzoek

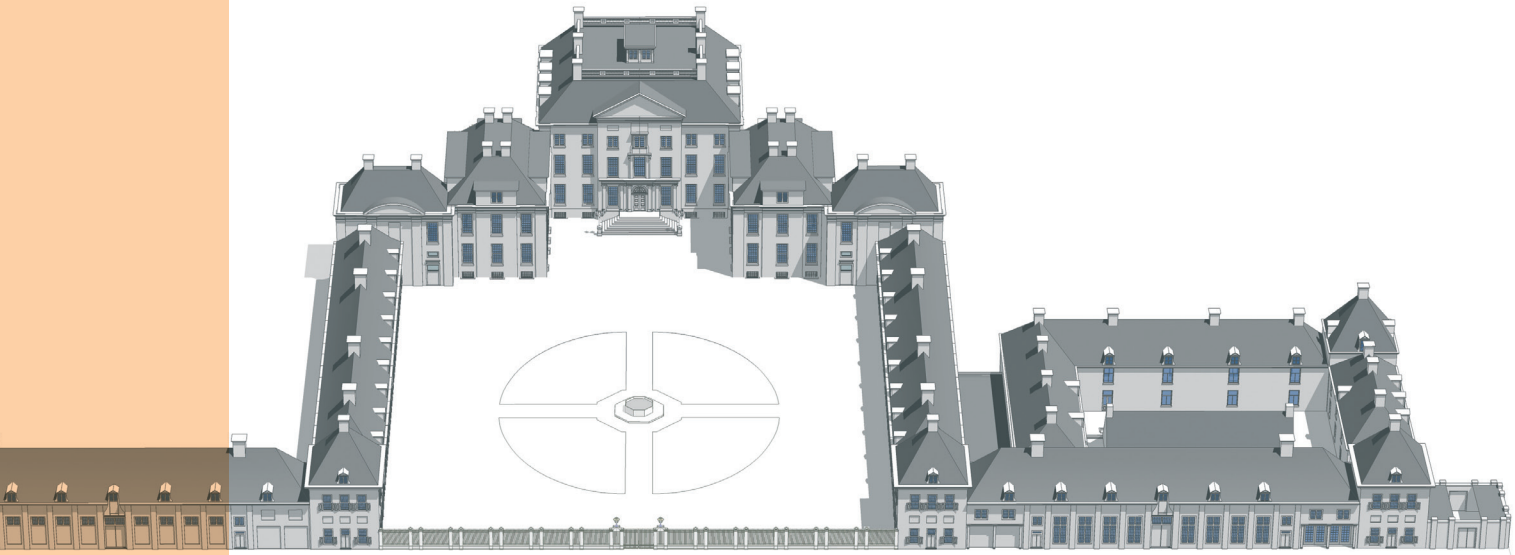

Dröge
BUREAU VOOR BOUWHISTORIE

bouwhistorie & bouwkunde
MoNed

Paleis Het Loo Apeldoorn

Deel 1 Algemeen

Bouwhistorisch onderzoek

Leiden, november 2015

Dröge
BUREAU VOOR BOUWHISTORIE

bouwhistorie & bouwkunde
MoNed

Voorwoord

Op 20 juni 2014 was het dertig jaar geleden dat koningin Beatrix Paleis Het Loo opende als museum waarin de geschiedenis van het paleis en die van het huis Oranje-Nassau centraal staan. De herbestemming tot rijksmuseum vormde een van de grootste en tegelijk spraakmakende restauraties van Nederland. De bij de restauratie gekozen uitgangspunten waren meermalen onderwerp van discussie. Niet alleen in vakkringen, maar tot in de Tweede Kamer van de Staten-Generaal toe. Juist in de periode dat in kringen van monumentenzorg het uitgangspunt 'behouden gaat voor vernieuwen' steeds meer ingang vond, was het 'herstel in oude glorie' op zijn zachtst gezegd controversieel te noemen. Toch vormt Het Loo thans het belangrijkste voorbeeld van de reconstruerende restauraties zoals die in het derde kwart van de twintigste eeuw nog gebruikelijk waren. Vandaag de dag is het, los van de economische situatie, volstrekt ondenkbaar dat een gebouw op deze manier wordt aangepakt. Toch kan het resultaat gezien de enorme bezoekersaantallen – tien tot twintig keer meer dan verwacht – als een succes worden betiteld. Ook de bijzondere tentoonstellingen die in de afgelopen tijd werden gerealiseerd, dragen bij aan het enorme succes.
Dertig jaar later levert niet alleen het grote aantal bezoekers problemen op. De indertijd gekozen indeling, de wat merkwaardig aandoende hoofdentree voor het publiek en het gebrek aan depotruimte zijn elementen die voor verbetering in aanmerking komen. Belangrijker is echter dat de technische installaties aan het einde van hun levensduur zijn gekomen en vervanging behoeven. Bovendien werd bij de laatste restauratie op ruime schaal gebruik gemaakt van asbest. Uit het voorgaande blijkt dat de huidige situatie van Paleis Het Loo vraagt om een nieuwe grootschalige aanpak. Met het oog daarop is de Rijksgebouwendienst gestart met het opstellen van een masterplan, om uiteindelijk tot een de oplossing van de bestaande problematiek te komen.
Onderdeel daarvan was een herziening en aanvulling van de resultaten van eerder bouwhistorisch onderzoek. Hiervoor kreeg Dröge Bureau voor Bouwhistorie te Leiden eind 2013 opdracht. Het werk is uitgevoerd in samenwerking met Bureau Moned te Leiden. Basis voor het onderzoek bleef de indertijd door ir. Laurens Vis te Den Haag opgestelde bouwhistorische rapportage. Deze is geactualiseerd en aangevuld, terwijl tevens nieuw onderzoek werd verricht. Bij het onderzoek bleek vooral het indertijd gebruikte beeldmateriaal moeilijk toegankelijk. Het onderzoek kon aan het einde van 2014

worden afgesloten. Het opstellen van de rapportage gebeurde in het eerste kwartaal van 2015, waarbij de vormgeving in handen was van Theresia Koelewijn te Zierikzee.

Belangrijk verschil met de eerdere rapportage vormt de methode waarmee de monumentale waarden van de verschillende onderdelen zijn aangegeven. Vis maakte daarvoor nog gebruik van de toentertijd door de Rijksgebouwendienst gehanteerde methodiek, waarbij alle relevante onderdelen werden voorzien van een code, die het mogelijk maakte de historiciteit en de monumentwaarde vast te leggen. Het huidige rapport is opgezet volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek 2009. Daarbij wordt de waardering vastgelegd in een beschrijving en in zogenaamde waardestellingsrepresentatietekeningen (kortweg: waarderingsplattegronden). Daarin wordt aan de hand van kleuren een overzicht gegeven van de aanwezige monumentale waarden. Onderdelen met een hoge monumentale waarde zijn in blauw aangegeven, elementen met een positieve waarde in groen. Indifferent gewaardeerde elementen zijn geel gekleurd. Met symbolen zijn interieurelementen en relaties tussen ruimten aangegeven. Een al dan niet gestippeld kruis wordt gebruikt voor het aanduiden van de waarden van de plafonds of balklagen in een ruimte (met gebruik van dezelfde kleuren). Om de wel hoog monumentaal gewaardeerde, maar door Van Asbeck gereconstrueerde onderdelen, te waarderen, van de originele te kunnen onderscheiden, zijn deze in lichtblauw aangegeven.
Voor deze rapportage zijn tevens bouwfaseringsplattegronden gemaakt, waarin de tien hoofdbouwfasen met verschillende kleuren zijn aangeduid.
In de afzonderlijke rapporten is gebruik gemaakt van kleine deelplattegronden, waarbij de fasering telkens onder de waardering is geplaatst, zodat deze met elkaar kunnen worden vergeleken. Om layouttechnische redenen zijn alle deelplattegronden liggend weergegeven. Een noordpijl en een klein navigatieplattegrondje geven de plaats van de betreffende ruimte(n) binnen het complex aan. Bij de beschrijving van de gevels is in de marge een klein plattegrondje opgenomen met de aanduiding van de betreffende gevel.
Voor de teksten is in veel gevallen onverkort gebruik gemaakt van de door Vis gemaakte beschrijvingen. Dit gebeurde vooral omdat in de meeste gevallen de situatie en/of aankleding van de bouwdelen, gevels en vertrekken sinds 1991 niet of nauwelijks gewijzigd bleek. Het herschrijven van inhoudelijk juiste teksten is als nodeloos en overbodig beschouwd. Met het oog op de leesbaarheid is de spelling gecorrigeerd en het notenapparaat ingrijpend aangepast. Aan het begin van de verschillende hoofdstukken en in het ruimteboek is aangegeven waar de desbetreffende onderdelen in de deelrapporten van Vis zijn terug te vinden. Deze verwijzingen dienen dan ook niet te worden gezien als de verantwoording van een citaat. Daar waar sinds 1991 veranderingen optraden is de tekst vanzelfsprekend aangepast.

Voor wat betreft de afbeeldingen is de keuze bepaald op grond van deze nieuwe bouwhistorische opname. Alle afbeeldingen omtrent de restauratie zelf zijn daarom niet opgenomen, niet in de laatste plaats omdat de herkomst daarvan in een groot aantal niet viel te achterhalen. De wel opgenomen afbeeldingen van relevant historisch beeldmateriaal zijn allemaal opnieuw gescand en waar mogelijk in kleur opgenomen.

Bij de afbeeldingen is een doorlopende nummering toegepast, terwijl foto's van de vertrekken een vertreknummering is aangehouden, om een directe oriëntatie mogelijk te maken, bijvoorbeeld 510/4 = afbeelding 4 van vertrek nummer 510.

Leiden, november 2015
Drs. J.F. Dröge
bouwhistoricus BNB

Inhoud

Voorwoord 5

1.1 Inleiding 11

1.2 Bouwgeschiedenis 15

1.2.1 Verwerving 15
1.2.2 Het ontwerp 16
1.2.3 Uitbreiding voor de koning-stadhouder 25
1.2.4 Het Loo in de achttiende eeuw 32
1.2.5 De veranderingen tot zomerpaleis voor 34
Lodewijk Napoleon I 34
1.2.6 Het Loo onder de monarchie (1813-1969) 35

1.3 De ontwikkeling van het restauratieplan 51

1.3.1 Voorgeschiedenis 51
1.3.2 Het restauratieplan van C.W. Royaards 53
1.3.3 Voortzetting van de planvorming 56
door Ir J.B. Baron van Asbeck 56

1.4 De restauratie van 1977-1984 65

1.4.1 Algemeen 65
1.4.2 Eerste fase 66
1.4.3 Tweede fase 69
1.4.4 De tuin 70
1.4.5 Conclusie 71

1.5 Samenvatting bouwfasering 74

1.6 Bijzondere onderwerpen 78

1.6.1 Vensters 78

1.7 Cultuurhistorische waardering 85

1.7.1 Algemeen 85
1.7.2 Contextuele waardestelling 86
1.7.2.1 Algemene historische waarden 86
1.7.2.2 Stedenbouwkundige of ensemblewaarden 86
1.7.2.3 Architectuurhistorische waarden 87
1.7.2.4 Bouwhistorische waarden 87
1.7.2.5 Gebruikshistorische waarden 87
1.7.3 Interne waardestelling 87
1.7.3.1 Corps de logis 87
1.7.3.1.1 Exterieur/gevels 87
1.7.3.1.2 Souterrain 88
1.7.3.1.3 Bel-etage 88
1.7.3.1.4 Eerste verdieping 88
1.7.3.1.5 Tweede verdieping 88

1.7.3.2 Paviljoens 88
1.7.3.2.1 Exterieur/gevels 88
1.7.3.2.2 Souterrain/begane grond 89
1.7.3.2.3 Bel-etage/begane grond 89
1.7.3.2.4 Eerste verdieping 89
1.7.3.2.5 Zolder/kappen 89
1.7.3.3 Vleugels 89
1.7.3.3.1 Exterieur/gevels 89
1.7.3.3.2 Begane grond 90
1.7.3.3.3 Eerste verdieping 90
1.7.3.3.4 Zolder/kap 90

1.1 Inleiding

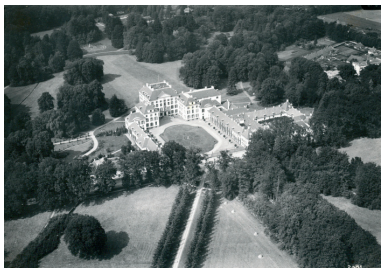

Afb. 1. Luchtfoto van het paleis gezien vanuit het zuidwesten
[Apeldoorn, Beeldbank CODA, nr. P002732]

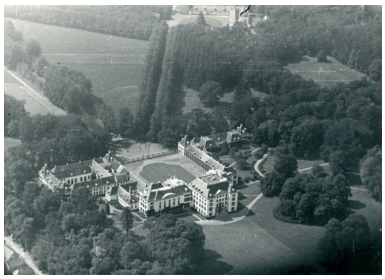

Afb. 2. Luchtfoto van het paleis gezien vanuit het noordoosten
[Apeldoorn, Beeldbank CODA, GA-005994]

De omvangrijke restauratie en reconstructie van Paleis Het Loo heeft tot gevolg gehad dat het gebouw de meest ingrijpende verbouwing heeft ondergaan uit zijn geschiedenis. Al in de voorbereidingsfase werd voorzien dat het onderzoek naar de geschiedenis van het paleis en een goede documentatie van alle bouwsporen dringend noodzakelijk was. De architect Royaards verrichtte dit onderzoek tussen 1956 en 1970 zelf, doch nadat Ir. J.B. Baron van Asbeck de restauratie voortzette werd voor het archiefonderzoek de kunsthistorica drs. A.C. Kranenburg-Vos aangetrokken. Bij de presentatie van de restauratieplannen in 1973 vormden de gegevens van het bouwhistorisch onderzoek een belangrijke basis voor het ontwerp. In de navolgende discussie over de reconstructie van Het Loo werd het onderzoek voortgezet met een grondig bouwsporen onderzoek, om reconstructie op grond van feiten te kunnen onderbouwen en verantwoorden. Tijdens de restauratie werden halfjaarlijkse rapportages uitgebracht, waarin enerzijds het verloop van de restauratie werd beschreven, maar daarnaast ook aandacht werd besteed aan bijzondere aspecten en vondsten. Door L.R.M. van Everdingen-Meyer werd, naast onderzoek in veelal buitenlandse archieven, de beschrijving van Walter Harris, uit het Engels vertaald.[1]

In een van de vergaderingen van de Commissie van Advies inzake de restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo werd door ir. R. Meischke het idee geopperd de restauratie te documenteren door middel van een nauwkeurige verslaglegging. Aan het einde van de restauratie namen deze plannen vastere vormen aan. De verslaglegging werd onder verantwoordelijkheid gebracht van de Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit, onderdeel van het Bureau Rijksbouwmeester, die toen al de beschrijving van belangrijke rijksmonumenten coördineerde en liet uitvoeren. De opdracht voor de inventarisatie, de documentatie en de beschrijving werd gegeven aan De Kat & Vis Architecten te 's-Gravenhage. De uitvoering vond plaats in de periode november 1990 tot en met augustus 1991 en was in handen van ir. L. Vis en ir. A.L.M. Hovens.

Het hoofddoel van het onderzoek was het vastleggen van wijzigingen en aanpassingen op bouwhistorisch gebied, welke tijdens de restauratie waren verricht.

1 L.R.M. van Everdingen-Meyer, *Een beschrijving van 's Konings paleis en tuinen van Het Loo door Walter Harris, lijfarts van Zijne Majesteit, lid van het 'College of Physicians'* [vertaald uit het Engels] ('s-Gravenhage 1985).

Voor de uitvoering van de rapportage betekende dit:
1. Het verzamelen, ordenen en vastleggen van het bouwhistorisch relevante feitenmateriaal.
2. Op grond van dit feitenmateriaal het in rapportvorm beknopt en zakelijk vastleggen van de ingrepen die op restauratie- en bouwhistorisch gebied tijdens de restauratie hebben plaatsgevonden.
3. Het documenteren in woord en beeld van de bouwhistorische bevindingen en vondsten tijdens de restauratie gedaan met interpretatie van de vondsten waar mogelijk.
Voor de beschrijving werd de handleiding bouwhistorische beschrijving van het Bureau Rijksbouwmeester van de Rijksgebouwendienst toegepast. In de beschrijving staat het resultaat van de restauratie centraal. Het omvangrijke archief van de restauratie werd hierbij bestudeerd. In de zeven jaren van voorbereiding en zeven jaren van restaureren werden ca. 1500 tekeningen vervaardigd en talloze bestekken geschreven. Werkomschrijvingwen, bevindingen van restaurateurs, onderzoeksrapporten, verslagen van directie- en bouwvergaderingen en verslagen van de diverse commissies vormden de bronnen voor het onderzoek. Daarnaast bestond reeds het archief op Het Loo over de toestand vóór restauratie met vele tekeningen, documenten, prenten, kaarten, foto's en beschrijvingen. Deze behoorden voornamelijk tot de collectie van het Koninklijk Huis Archief. Veel hiervan was reeds verzameld ten behoeve van het bouwhistorisch onderzoek. Het archiefsysteem, opgezet door Kranenburg-Vos, was hierbij een groot hulpmiddel. Ook het uitgebreide fotomateriaal dat vóór en tijdens de restauratie werd vervaardigd bleek van groot belang. Van alle belangrijke vertrekken werden aparte mappen aangelegd waarin het relevante materiaal was opgeborgen.
Hierna volgde een inventarisatie en beschrijving per vertrek en andere onderdelen van het paleis en de tuinen. Ter illustratie en verduidelijking van de tekst werden tekeningen en foto's opgenomen. Niet tot de rapportage behoorden de beschrijving van de inrichting en stoffering, hoewel hier soms aanleiding toe was. Wel is in de beschrijving per vertrek de wandbespanning en vloerafwerking genoemd.

De vele publicaties over Het Loo hebben bijgedragen in de kennis over het paleis en hieruit zijn vele relevante gegevens geput. Vaak waren dit diepgaande artikelen over een bepaald aspect van Het Loo. In de verslaglegging worden deze publicaties genoemd in de noten of de literatuurlijst, doch zij zijn niet in zijn geheel overgenomen. De verslaglegging had niet tot doel om het allesomvattende standaardwerk over Het Loo te worden.
In de delen over het gebouw volgt na de beschrijving van de gevels een beschrijving per vertrek. Van de belangrijkste vertrekken zijn de plattegrond, de wanden en het plafond uitgetekend, waarbij bijzonderheden zoals bouwsporen en aan het zicht onttrokken leidingen zijn aangegeven. De beschrijving van iedere ruimte is volgens een vast stramien opgebouwd. Na een beknopte historische beschrijving over de veranderingen in het vertrek volgt een opsomming van de belangrijkste historische afbeeldingen en foto's, en van de nummers

der restauratietekeningen, vervaardigd door het architectenbureau Van Asbeck en de Rijksgebouwendienst. Hierna volgt een bouwkundige beschrijving, waarin de onderdelen van het vertrek in een vaste volgorde worden beschreven.

1.2 Bouwgeschiedenis

1.2.1 Verwerving

In juli 1672 werd Prins Willem III, tijdens de oorlog tegen Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen, door de Staten benoemd tot stadhouder en Kapitein en Admiraal-Generaal voor het leven. Reeds in de eerste jaren van zijn bewind keerden de kansen ten gunste van de Republiek.
De macht van de Prins breidde zich spoedig sterk uit en in 1674 werden zijn titels erfelijk verklaard in de mannelijke lijn. In datzelfde jaar werd de hoeve Soestdijk door de Staten gekocht en aan de prins opgedragen.
Uit zijn vaders nalatenschap bezat hij al jachtgronden te Dieren en in 1677 kreeg hij van de Staten van Gelderland een jacht bij Hoog-Soeren ten geschenke, met bijbehorende 'commoditeiten'.[1] Zijn groeiende waardering voor deze uitstekende jachtgronden moeten bij hem het plan hebben doen rijpen op de Veluwe een jachtslot te bouwen.
Na de vrede van Nijmegen in 1678 begonnen zijn plannen vastere vormen aan te nemen. Zijn huwelijk met de Engelse prinses Mary Stuart betekende bovendien dat het nieuw te bouwen jachtslot een aantrekkelijk en representatief verblijf voor zijn echtgenote en de hofhouding moest worden, waarbij de nieuwste denkbeelden over de bouw- en tuinkunst toegepast dienden te worden. Zo moest er ook een uitgestrekte siertuin worden aangelegd, naar Frans voorbeeld uitgerust met fonteinen en andere waterwerken. De mogelijkheden om op een natuurlijke wijze deze waterwerken te voeden bepaalden in hoge mate de uiteindelijke situering van het paleis.
Daarnaast werd ook bewust voor een afgelegen plek gekozen om het drukke Den Haag te kunnen ontvluchten. Voor gasten waren slechts beperkte faciliteiten beschikbaar, en alleen de kleine kring van vertrouwensmannen kreeg een eigen vertrek.
In 1684 slaagde de Prins er tenslotte in om het oude 'Huys Loo' te verwerven, een in de zestiende eeuw verbouwd kasteel dat sterk was vervallen en sedert 1656 in bezit van Johan Carcelis van Ulft, Heer van Laeckhuijsen.
De motieven voor de aankoop zijn door Romeyn de Hooghe, hoficonograaf van Willem III enigszins toegelicht in zijn *Korte en nette beschrijvinge van het Konings Loo*: 'Deze vorstelijke Lustplaats, die van ouds is verkoren geweest van de Hertogen van Gelder voor hare Residentie, wanneer sy van de Oorlogen vry of Lands-bestier vermoeid waren, schijnt ten aansien van hare schoone gelegenheid van

1 Nationaal Archief, Den Haag (NA), nr.arch.inv. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 3648.

de natuir tot het vermaak der Jagt geschikt te zijn. Sy leid op het bergachtigste en boschrijkste deel der Veeluw, van de Zuyder Zee, de Rijn en den Ysel, by na gelijkmatig afgelegen, die om so te seggen haar Jacht-perk als een graft sluiten, voor de rest ganschelyk ruym in sijn Heyen, Velden, Bergen en Bosschen, so rijkelijk opgeciert, dat men 't elkens op nieuwe hoogtens koomende, onuitsienlyke Landstreeken opdoet, vanwaar de raamen en keeren, van het Wild, wonderbaarlijk de oogen voeden.'[2]
Andere schrijvers waren iets minder enthousiast. De Zweedse architect Nicodemus Tessin, die in 1687 een bezoek aan Het Loo bracht beschreef de omgeving als 'auf einer grossen heijde wor fast kein wald zu sehen ist'[3], terwijl de Duitse architect L.C. Sturm het als een 'recht sandigen und heszlichen Gegend' bestempelde.[4] Walter Harris, de Engelse hofarts van Willem III noemde de omgeving 'excellent for hunting: Staggs, Roe-bucks, Wild-baar, Foxes, Hares, Wolfs and excellent for fowling: Woodcock, partridges, pheasants, etc.'[5]
Volgens de koopakte van 27 november 1684 verkreeg de Prins *'t oude adelijcke Huys Loo ende alle nieuwe ende oude daertoe gehorende getimmeren, grachten, hoven, boomgaerden, bouw- ende weylanden, holtgewas, plantagien ende wateren* voor 90.000 Karolusguldens, ad 20 stuivers Hollands.[6] Hiertoe behoorde tevens het 'recht op water' van tal van sprengen, beken en wateren uit de omgeving. De laaggelegen positie ten opzichte van de omliggende gronden en vooral ook de bijbehorende rechten op water, wat de aanleg van waterwerken mogelijk maakte, zijn waarschijnlijk van doorslaggevende betekenis geweest voor de aankoop Het Loo.

1.2.2 Het ontwerp

Na de aankoop van 't Loo werd de bouw van het nieuwe paleis met grote spoed voorbereid. In 1684 en 1685 werden omliggende gronden aangekocht en werd het Oude Loo hersteld ten behoeve van de hofhouding van de Prins. De boomgaarden en de bouw- en weilanden van het oude huis werden vergraven voor de nieuwe tuin. Het jachtslot mocht ook niet te groot worden. In Frankrijk diende de buitengewoon ambassadeur van de Republiek Van Wassenaer van Sterrenburgh onmiddellijk na de aankoop bij de Académie d'Architecture in Parijs een verzoek in voor een ontwerp van een jachthuis.

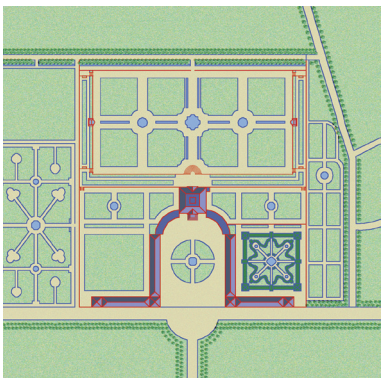

Afb. 3. Het oorspronkelijke plan van Het Loo naar een reconstructietekening van Bureau Van Asbeck (bewerking Van Bommel, Rgd)

2 Romeyn de Hooghe, *Briève description du Chasteau Royal du Loo* (Amsterdam, Pierre Persoy 1698).
3 G. Upmark, 'Ein besuch in Holland 1687 aus den Reiseschilderungen des Schwedischen Architekten Nicodemus Tessin d.J.', in: *Oud-Holland* 18 (1900), 117-128, 144-152, 199-210; 122.
4 Leonard Christoph Sturm, *Durch einen grossen Theil von Theutschland und den Niederlanden biß nach Pariß gemachete architectonische Reise-Anmerckungen* ... (Augsburg 1719).
5 Walter Harris, *A description of the King' s royal palace and gardens at Loo. Together with a short account of Holland.* ... (London 1699).
6 NA, nr.arch.inv. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 3648.

Uit de verbalen van de Académie van 15 december 1684 valt op te maken dat de indeling van het te ontwerpen corps de logis al grotendeels was bepaald.[7]
Het moest geheel worden onderkelderd en samengesteld zijn uit een vestibule, een trap en twee appartementen met bijvertrekken. De opdrachtgever werd niet genoemd. Reeds in de daarop volgende week werd een ontwerp van M. Gittard in de vergadering besproken. Dit werd aanleiding om het ontwerp nader te bezien, vooral toen het de architecten duidelijk werd dat het ontwerp bestemd was voor een hooggeplaatst persoon, die het uitzicht en het terrein voor het uitkiezen had. Op 5 april 1685 kon Van Wassenaer de tekeningen in ontvangst nemen.[8]
De laatste regels van het verbaal maken het zeer waarschijnlijk dat het hier een totaal-ontwerp betrof, bestaande uit een huis met bijgebouwen, een voorplein en een tuin, met een as van symmetrie gericht op het noorden (afb. 3). De gezwenkte colonnades als verbindingsgedeelte tussen corps de logis en de bijgebouwen, zoals deze in de eerste fase werden gerealiseerd waren zeer waarschijnlijk in dit plan opgenomen. Deze oplossing was in Frankrijk al eerder toegepast bij het 'Palais de l'Institite' (1660-1668) en het reeds verdwenen 'Trianon de Porcelaine' (1670), beide te Parijs. De in de breedte gestrekte aanleg van de bijgebouwen lag geheel in de lijn van de toenmalige Franse bouwtraditie en de vorm van de vleugels was volgens Ozinga direct af te leiden van het bij Versailles aansluitende slot Clagny, dat tussen 1676 en 1680 tot stand kwam.[9]
In hoeverre de Franse ontwerpen zijn nagevolgd valt moeilijk aan te tonen. Van de indeling van het corps de logis beschrijft Van der Wijck dat de opvolging van vestibule en dubbele trap op Het Loo het eindresultaat vormt van een ontwikkeling in de Nederlanden, die werd begonnen bij Honselaarsdijk (1620-30) en die zijn voortzetting vond in het Mauritshuis (1636-1644) en kasteel Amerongen (1674).[10]
In dit opzicht is het concept, meer dan vijftig jaar na de eerste toepassing, zeker niet modern te noemen, maar het is wel verder ontwikkeld. Vooral de doorlopende gang op de begane grond van voor- tot achtergevel wat zo kenmerkend is voor vele achttiende-eeuwse huizen, is hiervan een voorbeeld.
Volgens Ozinga kunnen de zeer (Frans) classicistische architecten van de Parijse Academie nooit plannen geleverd hebben, die een van hun standpunt zo weinig aanvaardbare uitwendige behandeling als die van Het Loo te zien geven. Het gekozen ontwerp moet naar ''s landts gelegenheydt verduytscht zijn'.[11]
Een onbeantwoorde vraag blijft de oorspronkelijke afwerking van de lisenen en blindnissen in de noorden zuidgevel. Door beschrijvers

7 *Proces- verbaux de l'Academie d'Architecture, publie par H. Lemonnier*, II, (Paris 1912) 66-7, 69, 86. In: M.D. Ozinga, *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl* (Amsterdam 1938) 59-60.
8 Ozinga 1938, 59.
9 Ozinga 1938, 54.
10 H.W.M. van der Wyck, 'Het Loo, de geschiedenis van een Koninklijk domein', in: *Bulletin KNOB* 75 (1976) 183-248.
11 Ozinga 1938, 60.

Afb. 4. Paleis Het Loo gezien vanuit het zuiden. Tekening Jan de Beyer, ca. 1750 [Apeldoorn, Collectie PHL, inv.nr. AT 0288]

uit de zeventiende en achttiende eeuw wordt hierover niet gerept en slechts de achttiende-eeuwse aquarellen van Jan de Beijer (afb. 4 en 5) geven de indruk dat deze mogelijk wit gepleisterd zijn geweest, of anders geschilderd. Was aanvankelijk wellicht sprake van een iets sprekender architectuur? Het oorspronkelijke metselwerk werd bij de restauratie blootgelegd, doch hierbij zijn geen verfsporen op de steen aangetroffen, zodat niet kon worden vastgesteld of de baksteen delen ooit (rood) geschilderd zijn geweest.

Ozinga wierp de vraag op welke rol Daniel Marot bij de bouw gespeeld kan hebben en of zijn komst naar Nederland verband hield met de werkzaamheden voor Het Loo en het slot te Zeist. Marot ondertekende zijn gravures sinds 1686 met 'Architecte du Prince d'Orange', maar zijn vroegst aantoonbare betrokkenheid dateert pas uit een dagboeknotitie van Constantijn Huygens jr. van 1 mei 1692: 'Laste (de koning) mij de teeckeningh van Marot te sien, die hij voor de groote trap hier op 't Loo gemaeckt hadde'.[12]

Welke Hollandse architect het ontwerp heeft vervaardigd of aangepast valt moeilijk aan te tonen. Sinds 1680 was Johan van Swieten de

12 Constantijn Huygens jr., *Journaal van Constantijn Huygens den zoon van 21 October 1688 tot 2 Sept. 1696*, 3 dln (Utrecht 1876-1888) II, 50.

Afb. 5. Paleis Het Loo gezien vanuit de tuin met op de voorgrond de beide delen van de verplaatste colonnaden en op de achtergrond het corps de logis. Tekening Jan de Beyer, ca. 1750
[Apeldoorn, Collectie PHL, inv.nr. AT 0288]

stadhouderlijk architect, maar hij was eerder een bouwkundige dan een inventief bouwmeester en heeft nauwelijks bouwwerken van enig belang op zijn naam staan. In 1689 werd hij bovendien ontslagen, ten gunste van Jacob Roman, die al sedert 1684 werken voor de Prins verrichtte, onder meer aan Honselaarsdijk en Dieren.
Als architect kreeg Jacob Roman eerst na 1680 grotere bekendheid. Diverse malen wordt hij architect genoemd van Het Loo en over de jaren 1686-1688 ontving hij reeds een aanzienlijke som voor werkzaamheden, die ten dele zeker Het Loo betroffen.
Dit maakt het waarschijnlijk dat Roman degene is geweest die het Franse ontwerp naar eigen inzichten heeft aangepast. De vlakke en bescheiden pilasterstellingen op de voor- en achtergevel van het corps de logis zijn kenmerken, die ook in zijn eerdere werk zijn terug te vinden.[13]

13 'Roman heeft bepaald een voorliefde gehad voor de ionische orde, daar hij er bijna al zijn gevels mee decoreerde. Dat is misschien te verklaren uit het feit dat hij als binnenhuisdecorateur zijn loopbaan aanving. Kenmerkend voor zijn ionische pilasters en zuilen is, dat ze wat mager en vlak zijn, met zeer kleine kapitelen en fijn gedetailleerde hoofdgestellen.', in: J. Terwen-de Loos, 'Jacobus Roman, architect, 1640-1716', in *Bouw 1960*, nr. 15, 704 -709. In 1681 paste hij pilasters met ionische kapitelen toe aan het Boterhuis te 's-Gravenhage en aan de voorgevel van het hof Meermansburg te Leiden.

Ook de rol van Willem Bentinck, de latere Earl of Portland, mag niet worden onderschat. Als vertegenwoordiger van de stadhouder had hij veel bemoeienis met de bouw en hij had in het bijzonder belangstelling en ideeën voor de aanleg van de siertuin. Ook de intendant van 'Konings paleizen Desmarets werd door Harris genoemd als 'Monsieur des Marais, His Majasty's Chief Architect, a gentleman of great endowments and capacity' en hij zou eveneens een aandeel in de planvorming en uitwerking kunnen hebben gehad. Daar hij echter oorspronkelijk Waals predikant was, zal hij geen bouwkundig gevormd architect geweest zijn.
Om het ontwerp te kunnen realiseren werden in oktober 1685 twee schepels land verworven, *besijden het nieuwe huys 't Loo*, waarop het koetshuis en de oranjerie konden worden gebouwd. Een maand later werden zes schepels land gekocht, *gelegen op de linie van de nieuwe te maecken laan of allee voor 't nieuwe huys 't Loo*.[14]
Veel concrete gegevens over 1685 zijn niet bekend. Uit de notulen van de Nassause Domeinraad blijkt dat de verrekening van de eerste grote kosten rechtstreeks was opgedragen aan de thesaurier en rentmeester-generaal Dirk Verhagen, wiens rekeningen over de jaren 1683 tot 1701 ontbreken.[15]
In de notulen van 11 juni 1686 is wel sprake van een ernstige klacht van de meester metselaar Willem van Brederode wegens het feit dat hij nog steeds geen geld had ontvangen voor *het aengenomen metselwerck van 't huys op 't Loo*. In 1689 wordt dit probleem zelfs nog in hoger beroep voor de Hoge Raad gebracht, waardoor uit dit archief de planning van het metselwerk kon worden teruggevonden. De aanbesteding had plaats op 5 april 1685, waarbij de aannemer zich verplichtte op 18 april te beginnen en op 1 september van dat jaar klaar te zijn met het metselwerk, aan welke verplichting de aannemer voldeed. De baksteen werd grotendeels vervaardigd in steenovens uit de omgeving, die speciaal voor Het Loo werden gebouwd. De kleilaag en de resten van de ovens zijn in het Orderbos nog terug te vinden.[16] Tevens werd een veen aangekocht om turf te steken voor het bakken van de stenen.
De datering 1686 op de voorgevel van het corps de logis duidt waarschijnlijk op de voltooiing van dit bouwdeel.
Over het tijdstip van de bouw van de vleugels en de colonnades zou het volgende een aanwijzing kunnen zijn. Er is een contract bekend tussen Jan van Strijen, meestertimmerman te Amsterdam en enige houtkopers uit Zaandam, dat dateert van 17 mei 1686 over de aanbesteding van balkhout te leveren binnen twee à drie maanden, bestemd voor *huizinge, galderijen, stallingen en koetshuizen op het 100 aldaar voor welgemelde zijn hoogheid gemaakt werdende*.[17]

14 NA, nr.arch.inv. 1.08.11, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 3755, fol. 41v.
15 C. H. Peters, *Kort geschiedkundig overzicht van het paleis 'Het Loo' met bijbehoorend park* ('s-Gravenhage, 1914).
16 A.C. Kranenburg-Vos, *Het Loo, bouw, bewoning en restauratie* (Amersfoort 1986) 17.
17 I.H. van Eeghen, 'Jan van Strijen en Het Loo', in: *Maandblad Amstelodamum*, 49 (1961) 212-213.

Afb. 6. Detail uit eenjachtscène met prins Willem III, door Dirk Maas (1659-1717) met Het Loo voor de uitbreiding van 1692
[Apeldoorn, Collectie PHL]

Uit de maten van de houtwaren blijkt inmiddels dat het hier ging om alle houtwaren voor de vleugels en de colonnades.[18]
Nicodemus Tessin beschrijft de colonnade in 1687 als volgt: 'Auff der rechten seiten vom Hoff seijndt die Officen und die Orangerien, auff der linckeren seijndt 2 grosse Ställe; von diesen beijden flügeln gehet der platz in der runde zum corps de logis; diese ründingen haben auff jedweder seite 13 jonische Colonnen von gehauen Stein ungefehr 6½ ellen hoch. diese beijde portiquen haben die floren mitt klincker belegt, mitt einen tritt under, hinten seijndt wie pilaster, die gegen den Colonnen antworten, oben ist eine ballustrade; dass dach ist flach darauff undt mit bleij belegt.'[19]
Deze situatie heeft maar kort bestaan, van 1686 tot 1692. Er zijn geen betrouwbare afbeeldingen van bekend (afb. 6)[20], en alleen Tessin heeft de colonnade beschreven. Een tijdens het onderzoek aangetroffen afdruk van een kapiteel in de westelijke vleugel bevestigt zijn beschrijving.
Van het vroegste ontwerp is een plattegrond van de hoofdverdieping van het corps de logis bewaard gebleven (afb. 7). Deze toont het bijna vierkante gebouw, met in de as de vestibule, gevolgd door de dubbele trap naar de eerste verdieping.
Aan weerszijden bevonden zich appartementen en de 'oude eetsael'. Deze benaming duidt er op dat de plannen voor de uitbreiding met de paviljoens al bestonden, zodat de datering van de tekening op omstreeks 1691 gesteld kan worden. Voorts geeft de tekst in de vertrekken, zoals 'Kamer van de Heer Sidney' en 'Slaapkamer van de Heer van Ouwerskerk' het gebruik aan van de benedenverdieping tijdens de eerste jaren. Niet in alle opzichten is de plattegrond

18 De opgegeven maten werden door J. van der Pol (Bureau Van Asbeck) uitgezet op de plattegronden van Het Loo.
19 Upmark 1900, 122.
20 In 2009 wist Paleis Het Loo een schilderij met een jachtscène met Willem III te verwerven, geschilderd door Dirk Maas (1659-1717). Op de achtergrond daarvan is het paleis te zien met de colonnades tussen corps de logis en zijvleugels.

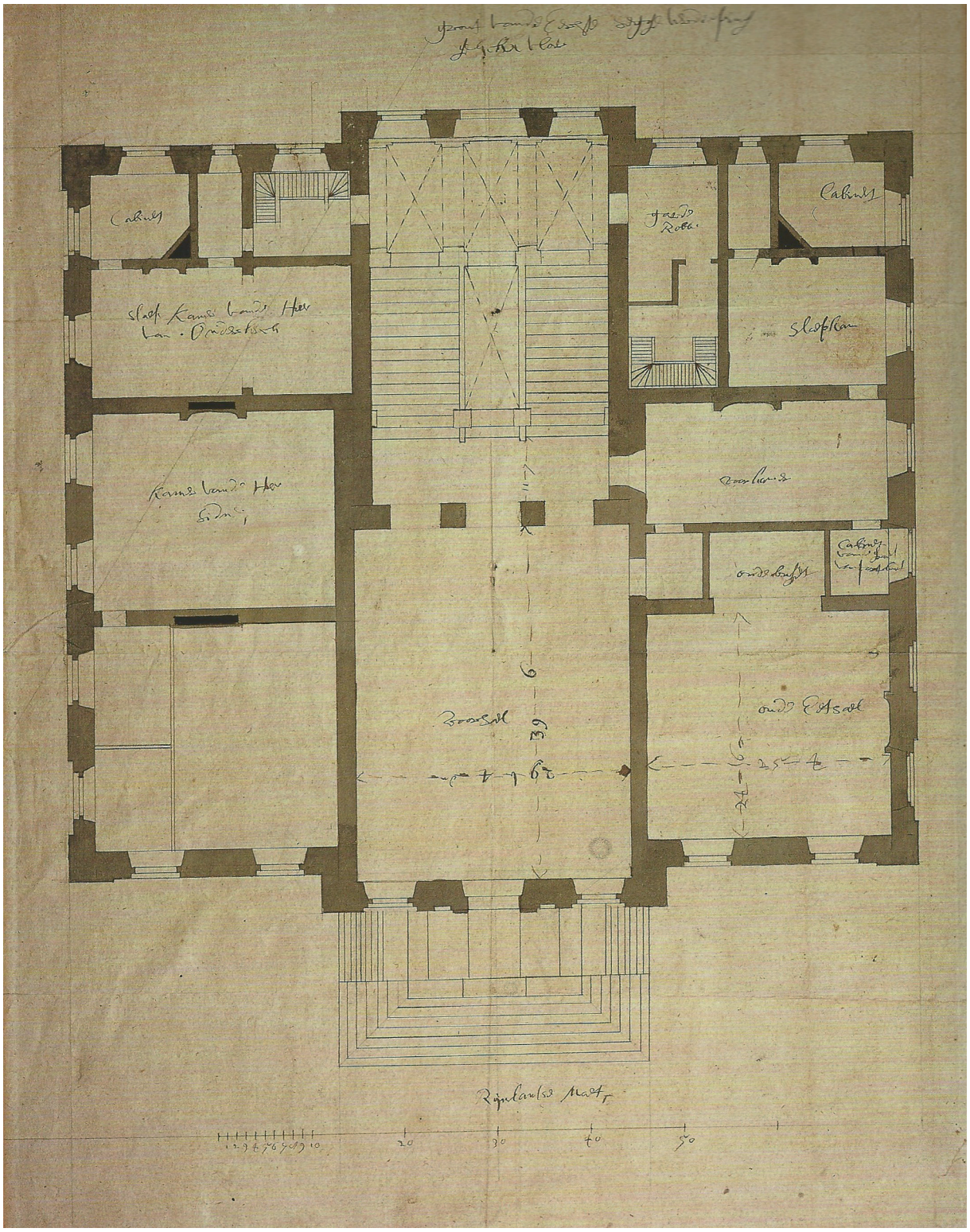

Afb. 7. Plattegrond van de bel-etage van het corps de logis van omstreeks 1685 met waarschijnlijk rond 1692 toegevoegde bijschriften
[Apeldoorn, Collectie PHL]

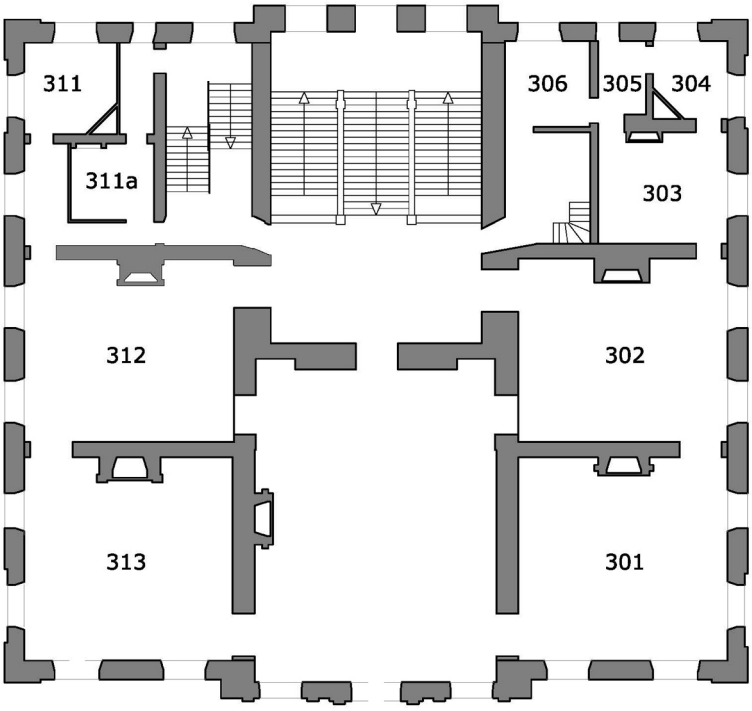

Afb. 8.
De indeling met de appartementen van Willem III en Mary met aanduiding van de huidige vertreknummering

compleet, daar bijvoorbeeld de deuren niet altijd staan aangegeven. Gezien de maten in de 'voorsael' (ruimte 200) en de 'oude Eetsael' (ruimte 201) kan de plattegrond tevens als werktekening hebben gediend van vertrekken die nog niet gereed waren, of moesten worden aangepast in verband met de uitbreiding.
Toch kan de indeling van het corps de logis niet optimaal worden genoemd. Weliswaar wordt de bezoeker door de opeenvolging van steeds belangrijkere vertrekken als vestibule, trap, trapzaal en audientiezaal naar een soort climax geleid, men zou echter verwachten dat de audiëntiezaal aan de meest aantrekkelijke kant van het corps de logis zou zijn geplaatst, dus aan de tuinzijde. In het gerealiseerde ontwerp is het uitzicht op de tuin voornamelijk voorbehouden aan degenen die toegang hadden tot de kabinetten, en dat waren maar zeer weinigen. Het uitzicht vanuit de trapzaal was vaag, hetgeen zowel veroorzaakt werd door de afstand van het bordes tot de vensters, als de oneffenheden in het glas, wat ook bevestigd wordt door de huidige gereconstrueerde toestand.
Vanuit de vestibule was de tuin eveneens zichtbaar door het verguld smeedijzeren hek, dat zich achter een deur met glasruiten bevond. Zowel vanuit de tuin als de vestibule trok dit hek grote aandacht. Echter de fraaiste aanblik op de kunstig gevormde perken werd toch verkregen door van enige hoogte op de tuin neer te kijken.
De relatie tussen het interieur en de tuin aan de achterzijde was dus gering te noemen, in tegenstelling tot het gelijktijdig gerealiseerde slot Zeist en het iets latere huis De Voorst, waar de grote zaal wel aan de tuinkant werd gesitueerd.
De indeling van het corps de logis in appartementen (afb. 8) was ook in Holland een beproefd concept, waarbij de decoratie overwegend

Hollands van karakter was. De vernieuwing in deze trad op bij de illusionistische beschilderingen van het trappenhuis (naar ontwerp van Marot) en natuurlijk de toepassing van schuifvensters in plaats van kruiskozijnen; hier voor het eerst in de Nederlanden toegepast. In Frankrijk en Engeland waren de eerste voorbeelden hiervan al hier en daar te vinden.[21]

Naast de grote zaal op de eerste verdieping lagen de voor de prins bestemde vertrekken aan de westzijde, bestaande uit een voorkamer, een slaapkamer, een cabinet en een garderobe, die volgens de inventaris uit 1713 ook als toiletruimte werd gebruikt.

De toegang tot de vertrekken van een vorst of hooggeplaatste persoon was geheel protocollair geregeld. Over het algemeen diende de voorkamer of antichambre als wachtkamer voor bezoekers die hoopten tot de bedkamer of chambre te worden toegelaten. De bedkamer was een zit/slaapkamer en had een openbaar karakter, waar bezoekers door de vorst soms in zijn hemelbed te woord werden gestaan. Ook werden hier maaltijden gebruikt. De kabinetten waren de echte privé-vertrekken, die slechts toegankelijk waren voor de kleine vriendenkring van de prins. Door de hoekpositie waren het kleine lichte vertrekken, meestal zeer rijk gedecoreerd en ingericht met zeer kostbare schilderijen, voorwerpen en curiositeiten.

De grote zaal had dezelfde functie als de voorkamer, maar was mede door de grootte van een ander niveau. In de gevel werd de zaal geaccentueerd door een fronton en een naar voren springende middenrisaliet. Het appartement aan de oostzijde van prinses Mary was gespiegeld ten opzichte van het appartement van de prins. Tot haar vertrekken behoorde voorts de fraai betegelde inmaakkelder in het souterrain, die via de diensttrap direct te bereiken was en de naastgelegen schelpengrot, die verder in verbinding stond met de Prinsessen- en de Benedentuin. Ook het houten paviljoen op het dak, vanwaar men van het prachtige uitzicht kon genieten was voor Mary bestemd en hiertoe onder meer voorzien van goudleerbehang.

De aanleg van de tuin was nauw verbonden met die van het huis en de bijgebouwen. Bij de reconstructie van het assenstelsel in 1978 bleek dat de as van de tuin en het huis nagenoeg noord-zuid liep.[22]

Over de kennis van het vroegst uitgevoerde ontwerp moet grotendeels worden afgegaan op de beschrijving van Tessin uit 1687 (afb. 3). Over het voorplein of bassecour vermeldde hij dat deze aan de zuidzijde werd afgesloten door een blauw geschilderd smeedijzeren hek met vergulde punten en aan de noordzijde door het corps de logis en de twee kwartcirkelvormige colonnades, die aan de achterzijde gesloten waren. De tuinen waren vanaf de bassecour dus niet zichtbaar.

In zijn beschrijving vermeldt Tessin dat de Prinsen- en Prinsessentuin, respectievelijk ten westen en ten oosten van het corps de logis en de bijgebouwen gelegen, grotendeels waren voltooid. Ook

21 H.J. Louw, 'The origin of the sash-window', in: *Architectural History* 26(1983) 21.

22 P. J. Ashouwer, 'Landmeetkundige aspecten bij de aanleg van de formele tuin', in: *Groen* 40(1984)6, 228-231.

de eikenhouten berceaus naast de Prinsessentuin waren al aanwezig, met een ronde vijver in het midden en vier kleinere bassins in de hoeken.
Achter het huis lag de Benedentuin, aan de west- en oostzijde omsloten door een muur met hooggelegen terrassen. Ook hier was de indeling reeds voltooid; deze bestond uit een drietal bassins temidden van acht parterres. De noordzijde werd begrensd door een beukenallee van vier rijen bomen die de toegangsweg tot het Oude Loo markeerden. Erachter lag de keukentuin of moestuin, geheel omgeven door hoge bomen. Tessin vond dat de fonteinen niet bijzonder hoog spoten en van de beelden noemde hij alleen de twee stroomgoden 'Rijn' en 'IJssel' bovenaan de trap naar de Benedentuin. Bekend is dat Romeyn de Hooghe de leiding had bij het tot stand komen van de beeldhouwwerken in zandsteen en marmer.
Achter de westelijke tuinmuur lag de doolhof, het park rond het Oude Loo, de Groote Vijver en het Sterrebos met de Zessprong. Ten oosten van de Benedentuin bevond zich de kruidhof.
De eerste aanleg is een voorbeeld van wat door Sypesteyn werd getypeerd als een tuin in de 'Hollandse Stijl', welke stijl tussen 1630 en 1680 in zwang was en werd gekenmerkt door een losse groepering van op zichzelf staande tuinen, die wel symmetrisch van vorm waren, maar nog niet ondergeschikt waren gemaakt aan een groot plan. De voor de Franse tuinen zo kenmerkende lengteas ontbrak in het eerste plan nog geheel.[23]
Bij het ontwikkelen van de reconstructieplannen voor de tuin bleken de maten van het huis, de bijgebouwen en de Benedentuin te passen in een diagonaal assenstelsel, waardoor de plaats van alle beelden en waterwerken was bepaald. Ook de symboliek van de beelden en vazen waren vastgesteld volgens een nauwkeurig ontwerp.
Na de kroning van Willem III en Mary tot koning en koningin van Engeland bleek Het Loo al snel te klein. De toegenomen hofhouding en de mogelijke ontvangsten van vorstelijke personen op Het Loo vereisten veel meer vertrekken, zodat reeds enkele jaren na de stichting een grote uitbreiding werd ontworpen.

1.2.3 Uitbreiding voor de koning-stadhouder

Van 1692-1694 vond een tweede fase in de ontwikkeling van Het Loo plaats. Het huis werd vergroot, waarbij de kwartcirkelvormige colonnades tussen huis en dienstvleugels vervangen werden door vier paviljoens. De uitbreiding van het paleis ter plaatse van de colonnades was gebonden aan de ruimte tussen het corps de logis en de vleugels. Om vast te houden aan de symmetrische opzet van huis en tuin diende de uitbreiding aan weerszijden geheel gelijk te zijn. Met de bouw van twee paviljoens aan iedere kant bleef het corps de logis in massa en hoogte overheersend. De tuin werd naar het noorden toe uitgebreid met de Boventuin(afb. 9 en 10).

23 C.H.C.A. Sypesteyn, *Oud-Nederlandsche tuinkunst. Geschiedkundig overzicht van de Nederlandsche tuinarchitectuur van de 15e tot de 19e eeuw* (Den Haag 1910).

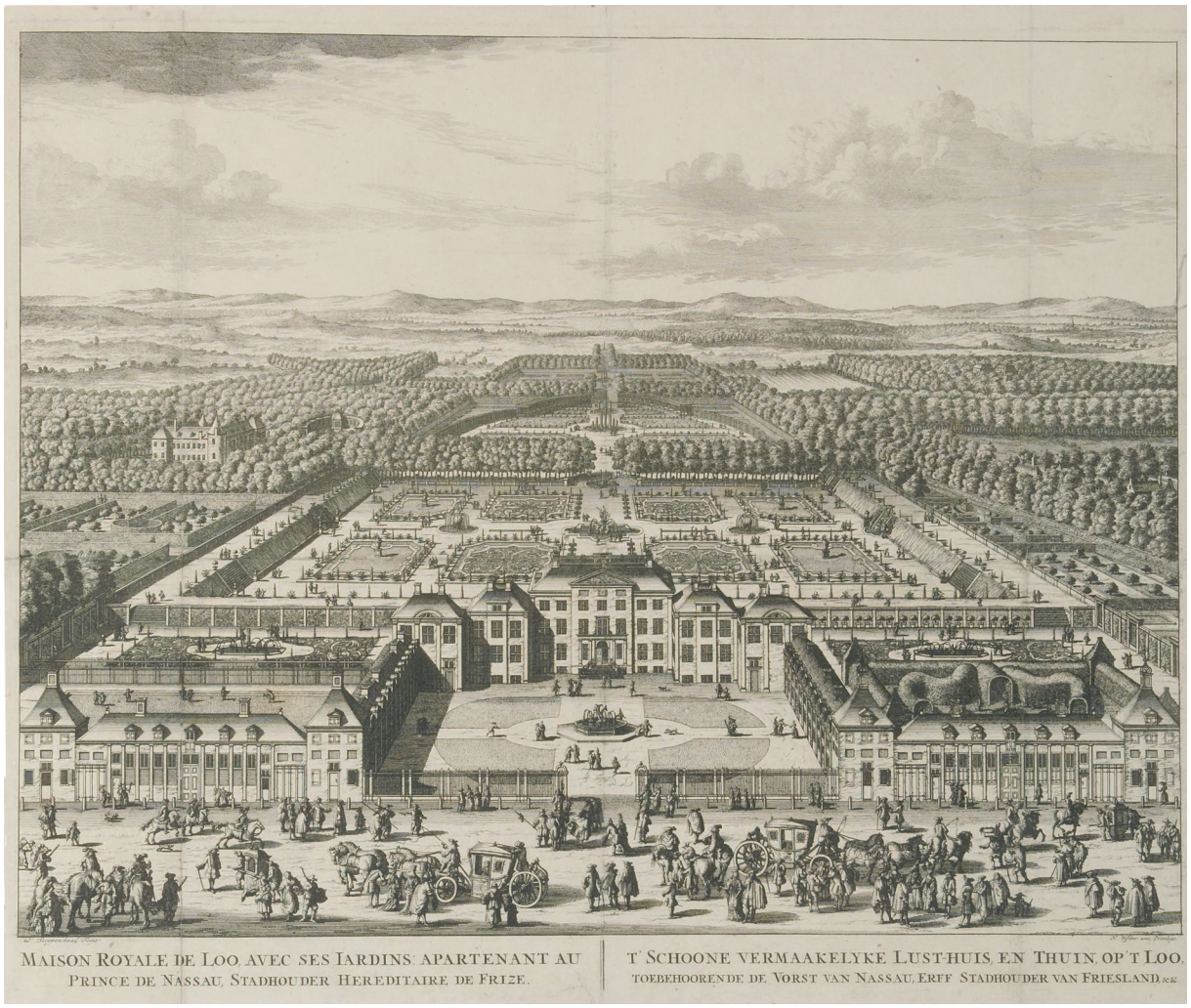

Afb. 9. Vogelvlucht van Het Loo vanuit het zuiden door Daniel Stoopendaal, ca. 1700
[Apeldoorn, Collectie PHL]

Uit de ordonnantieboeken van de Nassause Domeinraad blijkt dat in 1692 en 1693 grote bedragen werden betaald aan de verbouwing van Het Loo, hetgeen door een notitie uit het dagboek van Constantijn Huygens Junior op 7 april wordt bevestigd. De koning: 'Seyde dat het nieuwe gebouw, dat terzijde van het huys van 't Loo gemaeckt wierd, veel gemack daeraen, maar geen welstandt soude geven.'[24] Men bouwde eerst de binnen-, en daarna de buitenpaviljoens, welke laatste in 1693 moeten zijn voltooid. De bassecour voor het corps de logis werd veel smaller, maar de Konings- en Koninginnetuin verloren nauwelijks enig terrein.
Het appartement van de koning werd vergroot met het gehele westelijke binnenpaviljoen op de eerste verdieping. Hier werden een antichambre, de slaapkamer en drie kabinetten gesitueerd, waaronder een kabinet van schilderijen. Tussen het noordwestelijke hoekkabinet en de slaapkamer van de koning werd een aparte trap gemaakt die leidde naar de een verdieping lager gelegen vertrekken van Joost van Keppel, Earl of Albemarle.

24 Huygens 1877, II, 39.

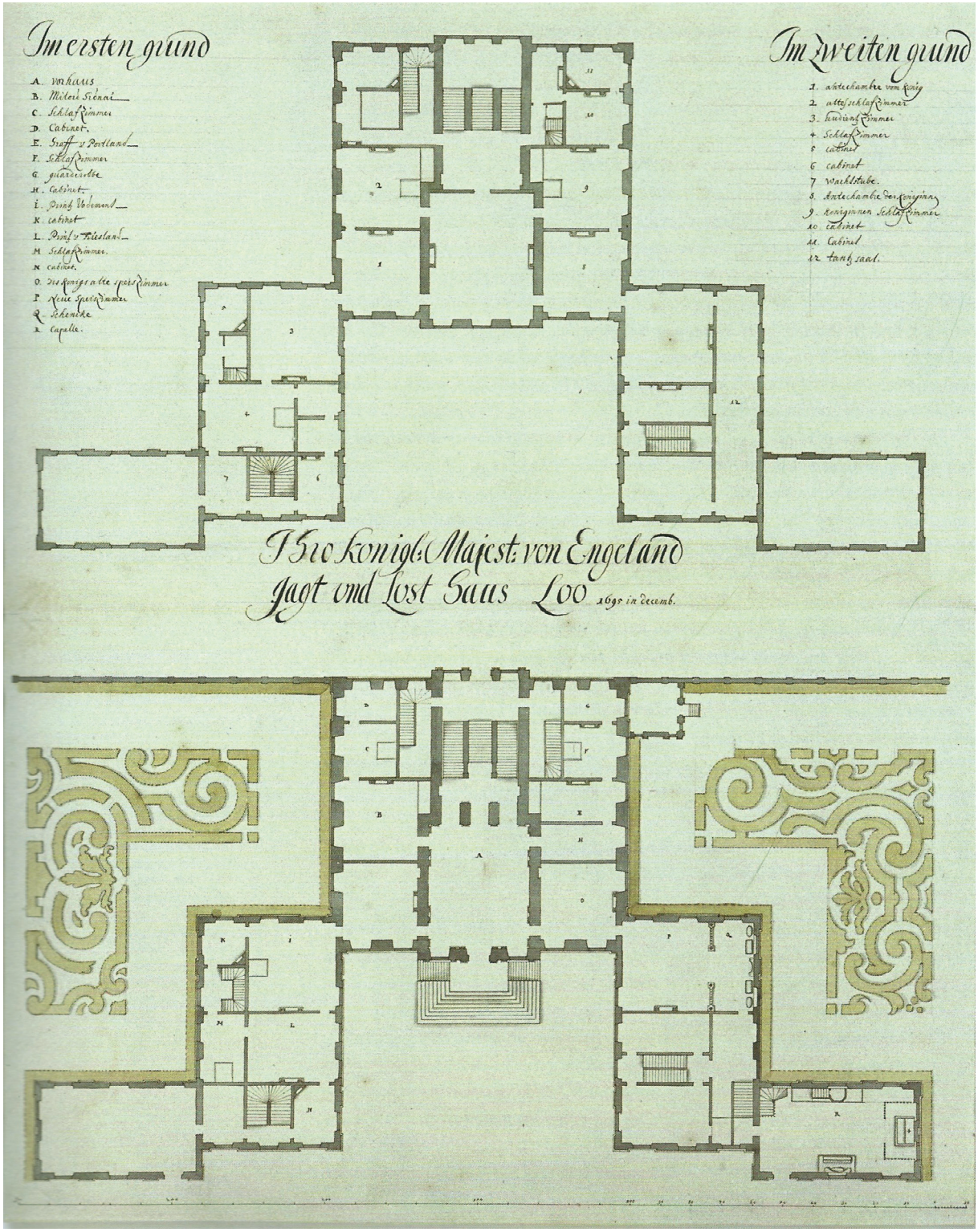

Afb. 10. Plattegrond van de bel-etage en de eerste verdieping van Het Loo, december 1695
[Apeldoorn, Collectie PHL]

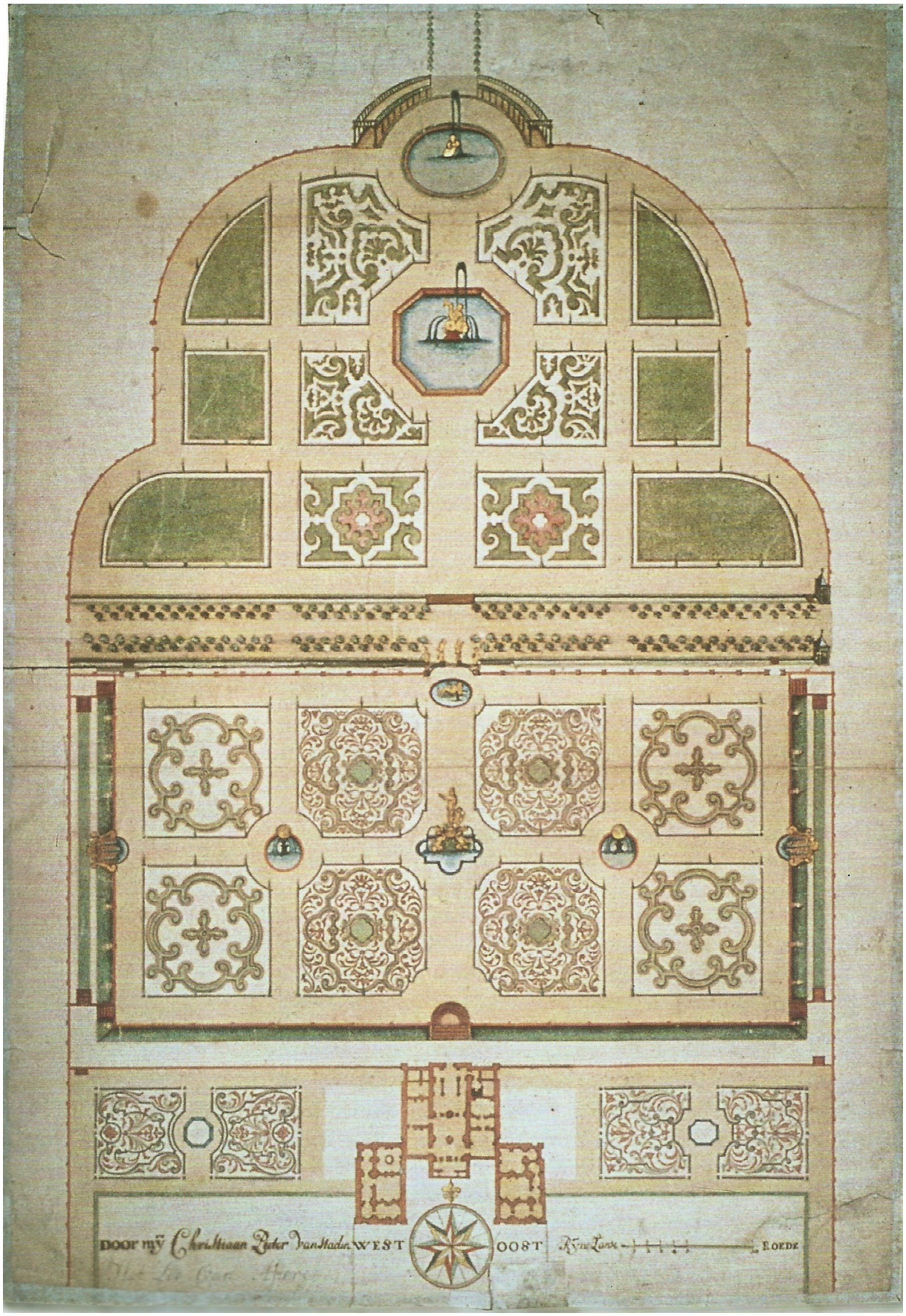
door my Christiaan Luker van Haden
WEST
OOST
Rijnlanx
ROEDE

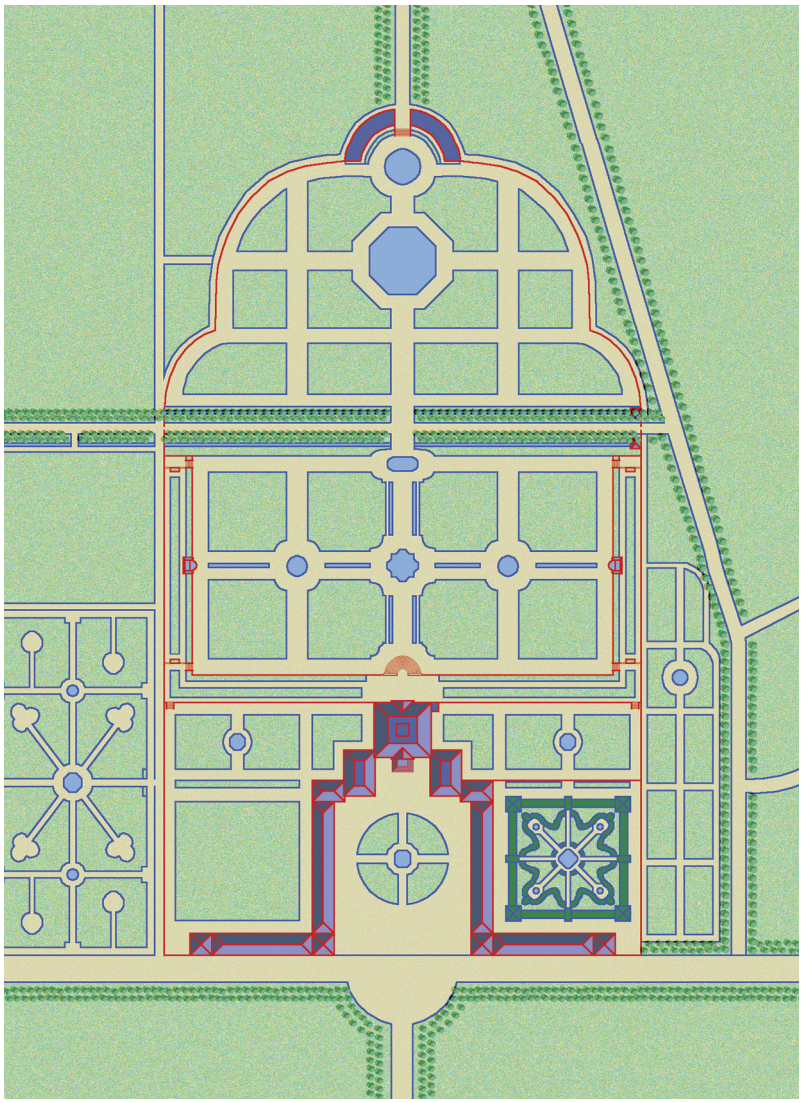

◀ Afb. 11. Plattegrond van Het Loo door Christiaan Pieter van Staaden
[Den Haag, Nationaal Archief, Collectie Hingman]

▶ Afb. 12. Het Loo na de uitbreiding met de paviljoens en de naar de bovenstuin verplaatste colonnade naar reconstructietekening van Bureau Van Asbeck (bewerking Van Bommel, Rgd)

Aan de oostzijde werd een gedeelte van het binnenpaviljoen bestemd voor de uitbreiding van het appartement van koningin Mary, die het echter niet meer zou gebruiken. Achtereenvolgens werd hier de tweede slaapkamer met een aangrenzend kabinet gesitueerd en op de zuidwestelijke hoek vermoedelijk een porseleinkamer met het spiegelplafond, die na de dood van Mary werd veranderd in de bibliotheek.
Op de begane grond werd de nieuwe eetzaal getimmerd. De gang grenzend aan de buffetruimte leidde naar de kapel en een trappenhuis, waar aan weerszijden twee vertrekken werden gemaakt. Van de nieuwe tussenbouw werden alleen de binnenpaviljoens van kelders voorzien.
Ondertussen moesten ook de interieurs van de vertrekken van het corps de logis nog worden afgemaakt. Dus hoewel gelijktijdig aan de vertrekken van het corps de logis en de paviljoens werd gewerkt, zijn er opmerkelijke verschillen aan te wijzen. In 1692 werd nog marmerschilderwerk uitgevoerd, maar dat wordt alleen in het corps

de logis aangetroffen.[25] Ook vinden we alleen hier vlakke, beschilderde plafonds en zijn de stookplaatsen veel forser van maat dan die in de paviljoens, waar zij meer in het vlak van de achterwand staan.
Ondanks de aanwezigheid van Marot, met zijn nieuwe decoratiekunst, behield het corps de logis zijn zeventiende-eeuwse karakteristieken en werd het volgens de Hollandse bouwtraditie verwezenlijkt. Liet de wat behoudende Roman het mogelijk door hem veranderde ontwerp toch uitvoeren en mocht Marot zich alleen bemoeien met de schilderingen van de trapzaal en de betimmering van de grote bovenzaal? De vormgeving van enkele bewaard gebleven oorspronkelijke stookplaatsen in het corps de logis versterken dit vermoeden. Het scheen dat pas toen Marot van het begin af aan bij de bouw betrokken was, zijn vernieuwende ideeën ten volle werden toegepast.
In de nieuwe paviljoens kreeg Marot wel de kans om zijn decoratiekunst toe te passen en hier verschenen dan ook zowel stucplafonds als plafonds met vakindelingen waartussen geschilderd doek. Het buffet in de nieuwe eetzaal werd ruimtelijk betrokken bij de zaal en werd slechts door een balustrade en twee kolommen afgescheiden. Aan de hand van de gravure van de bibliotheek kan worden verondersteld dat ook het spiegelplafond door Marot is ontworpen. Soms kregen buitenstaanders toestemming van hieruit toe te zien hoe de koning met zijn gezelschap zat te dineren.
Via het souterrain onder de kapel was er een verbinding met de keukenvleugel. Op de niet geheel betrouwbare grote prent van Romeyn de Hooghe wordende gerechten buitenom naar de eetzaal toe gebracht.
In de oostvleugel aan de cour bevonden zich dus de keukens, waarboven het keukenpersoneel sliep. Aan de Koningslaan bevond zich de wacht, het koetshuis en een oranjerie met het huis van de tuinman.
De westvleugel bevatte aan de cour de zogenaamde 'enkele stallen', waar 47 boxen op een rij bestemd waren voor de paarden van de koning. Aan de Koningslaan bevonden zich 94 boxen in twee rijen voor de overige paarden. De hoogte besloeg twee etages, erboven bevonden zich de hooizolders en vertrekken voor het stalpersoneel.

Met de veranderingen aan het huis vanaf 1692 werden ook de tuinen vergroot (afb. 11 en 12). Een gedeelte van de keukentuin werd in een siertuin omgevormd en beëindigd door de colonnades, die op het voorplein plaats hadden gemaakt voor de paviljoens. De centraal gelegen 'Grote sprong' vormde het hoogtepunt van deze nieuwe Boventuin. Achter de colonnades werd de as voortgezet en op enige afstand beëindigd door een houten naald.
In de Boventuin vormde water het belangrijkste element en om dit vanuit het huis goed te kunnen aanschouwen, moesten de fonteinen hoger kunnen spuiten dan in de Benedentuin. Dit eiste een grotere waterdruk, die slechts gerealiseerd kon worden door de aankoop

25 Peters 1914, 13.

van de hooggelegen sprengen op het goed Asselt, meer dan twaalf kilometer van Het Loo verwijderd.[26]
De tuin werd enigszins 'verfranst', waarbij echter de oorspronkelijke Hollandse uitgangspunten gedeeltelijk bleven bestaan en er een geslaagde mengvorm ontstond.
De Benedentuin moet tot stand zijn gebracht door Jacob Roman en Romeyn de Hooghe, onder supervisie van Hans Willem Bentinck, hoofdintendant van de tuinen van Willem III. Na 1692 werd de tuin getransformeerd tot een koninklijke aanleg, met een duidelijk iconografisch program, dat de deugden van de koning-stadhouder en zijn echtgenote moest verkondigen. Hierbij was ook de invloed merkbaar van Johan Maurits van Nassau, die in 1647 te Kleef een tuin had aangelegd en van Philips Doublet die zijn kennis van Franse tuinen reeds op Clingendael had toegepast.[27]
Over de rol van Daniel Marot bij het ontwerp van de tuin komt S. de Jong-Schreuder tot de volgende conclusies, die in grote lijnen verwantschap vertonen met de conclusies ten aanzien van het ontwerp van het huis:
'- Het ontwerp van de afzonderlijke tuingedeelten zoals de berceaustuin, de parterres van de Benedentuin en de doolhof, kan waarschijnlijk aan Marot worden toegeschreven.
- Wat betreft het beeldhouwwerk van de fonteinen was een soort taakverdeling aangebracht (door de opdrachtgever?) tussen Marot en Romeyn de Hooghe, volgens welke de eerste merendeels de loden en de laatste merendeels de stenen en marmeren beelden heeft ontworpen.'[28]
De betrokkenheid van Marot bij het ontwerp van de Benedentuin valt niet aantoonbaar uit documenten op te maken. Een aantal parterres, zoals getekend in de plattegrond van Van Staden, verraden de hand van Marot. De hoofdvorm van de vier centrale parterres in de Benedentuin komt namelijk overeen met de geschilderde motieven van het cassettenplafond in de nieuwe eetzaal.
Voorts is van Marot een gravure bekend waarop negen fonteinontwerpen staan afgebeeld, waarvan er vijf voldoen aan de beschrijving van de tuinen door Harris. Ongetwijfeld waren ook de overige vier fonteinontwerpen bestemd voor Het Loo.[29]
De 'verfransing', die de tuin na 1692 onderging met de grote doorbraak in de lengteas, was zonder enige twijfel geheel het ontwerp van de Fransman Marot.

26 NA, NDA, inv.nr. 3698 (11 februari 1692)

27 E. de Jong, 'Nederlantze Hesperides. Tuinkunst in de tijd van Willem en Mary, 1650-1792 = Netherlandish Hesperides. Garden Art in the period of William and Mary, 1650-1702', in: J.D Hunt en E. de Jong, *The anglo-dutch garden in the age of William and Mary = De gouden eeuw van de Hollandse tuinkunst*, tent.cat. Apeldoorn, Rijksmuseum Paleis Het Loo 31 augustus–30 november 1988 (*Journal of Garden History* 8(1988) 2/3.

28 S. de Jong-Schreuder, *De tuinen van het Loo*. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden (Leiden 1968).

29 F. Hopper, 'Daniel Marot: A French Garden Designer in Holland, ín: The Dutch Garden in the Seventeenth Century (Washington D.C., 1990).

1.2.4 Het Loo in de achttiende eeuw

Tot zijn dood in 1702 bezocht Willem III regelmatig Het Loo. In dat jaar viel hij in Engeland van zijn paard, waarbij hij een sleutelbeen brak. De al geruime tijd zieke koning herstelde niet meer.
Als zijn algemene erfgenaam had hij de nog minderjarige Johan Willem Friso (1687-1711) benoemd, die echter behalve in Groningen, Friesland en Overijssel geen stadhouder werd van de overige gewesten. Diens vroege overlijden in 1711 en de eindeloze onderhandelingen met koning Frederik van Pruisen (1688-1740), kleinzoon van Frederik Hendrik, over de erfenis van Willem III, maakten het moeilijk veranderingen aan te brengen in de bezittingen. Op het Loo werden in 1702 zelfs de meubels enige tijd verzegeld op last van de gevolmachtigden van koning Frederik.
Het beheer van het Loo ging gewoon door en er werden aanzienlijke bedragen besteed aan het onderhoud van het huis en de tuinen.[30]
Geruime tijd werd Het Loo nauwelijks bewoond, wat pas in 1734 veranderde na het huwelijk tussen Willem IV (1711-1753) met prinses Anna van Engeland.
De toestand van het huis en de tuin werd in een rapport uitvoerig beschreven, waarin per vertrek de meubilering en de stoffering werd aangegeven.
Hieruit blijkt dat het gehele appartement van de koning zich nog in goede staat bevond. De meeste vertrekken werden nog genoemd naar de eerste bewoners. De koninklijke vertrekken in de westpaviljoens werden betrokken door Anna, terwijl Willem IV de prinselijke vertrekken in het corps de logis ging bewonen.

Aan het huis vonden nauwelijks wijzigingen plaats. Wel maakte Pieter de Swart, van 1747-1753 stadhouderlijk architect, een ontwerp voor de tuin met veranderingen aan de Boventuin, de doolhof en een nieuwe oranjerie met stalgebouwen. Hieruit blijkt dat Willem IV wel degelijk plannen tot verfraaiing koesterde, maar deze door zijn vroege dood niet kon uitvoeren.
Tot 1764 bleef Het Loo onbewoond, maar ook nu werd het onderhoud normaal uitgevoerd, waarbij vooral buitenwerken de aandacht vroegen. Door een te kleine personeelsbezetting trad toch enige verwaarlozing op. Vooruitlopend op het meerderjarig worden van prins Willem V en diens huwelijk met Wilhelmina van Pruisen werden in 1767 grote herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Het gehele gebouw werd nauwkeurig opgemeten door P.W. Schonck en dankzij deze bewaard gebleven tekeningen is bekend dat er sinds de koningstadhouder weinig aan de indeling was veranderd. Bij de laatste restauratie zijn deze tekeningen van groot belang geweest voor de reconstructie van de oorspronkelijke indeling.

30 Alle vaste personeelsleden bleven op Het Loo wonen. Door de slepende erfeniskwestie was de financiële positie van de weduwe van Johan Willem Friso zeer slecht, waardoor zij zich genoodzaakt zag de schilderijenverzameling die zich op Het Loo bevond te laten veilen. De galerij werd hierna voornamelijk gebruikt als concertzaal.

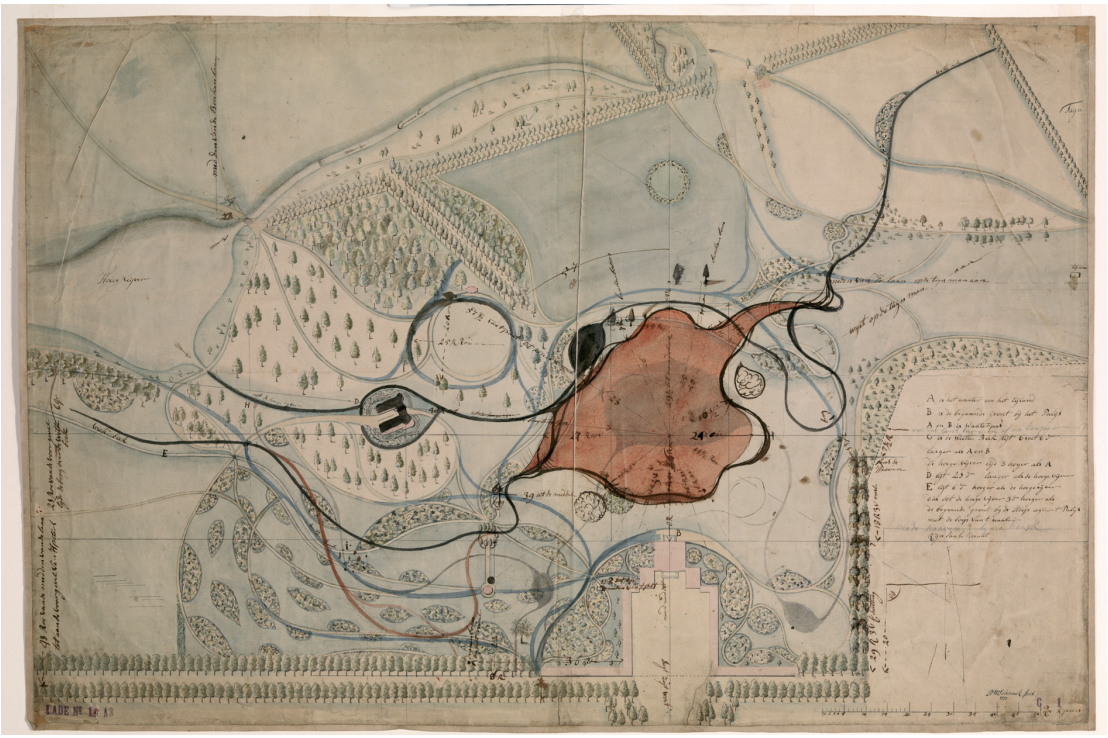

Afb. 13. Niet uitgevoerd ontwerp van de landschappelijke aanleg van het paleispark van Het Loo. Aquarel door P.W. Sconck, 1773
[Apeldoorn, Collectie PHL, nr. 4164]

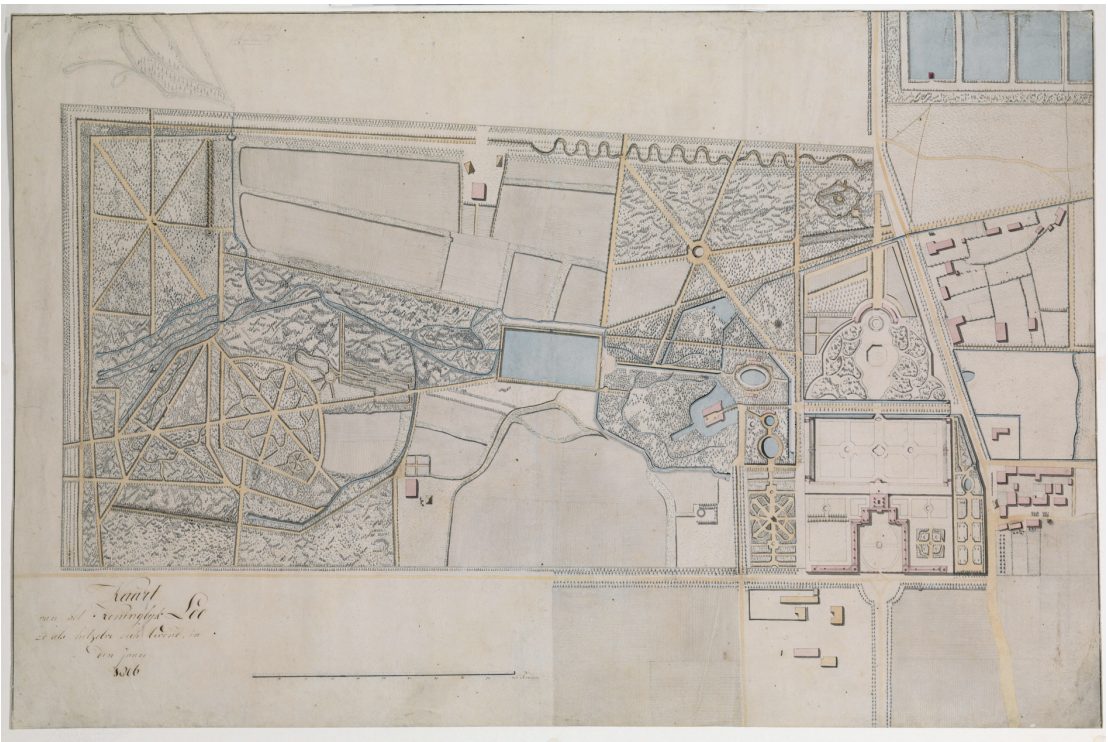

Afb. 14. 'Kaart van het Koninklyk Loo', gemaakt ten behoeve van koning Lodewijk Napoleon. Aquarel door M.J. de Man, 1806
[Apeldoorn, Collectie PHL, nr. 2676]

Schonck vervaardigde tevens voor de tuin een aantal ontwerpen in de nieuwe landschapsstijl (afb. 13 en 14), maar pas in 1778 werd alleen de Boventuin in deze stijl veranderd, waarbij de ommuring en de bassins gehandhaafd bleven. In de Benedentuin werden eerst de parterres opgehoogd, wat later ook noodzakelijk bleek voor de grindpaden, die na een regenbui vaak onder water bleven staan. Ook toen kende men problemen met de afwatering.

In 1795 brak voor Het Loo een slechte tijd aan. Door de Bataafse Republiek werden alle bezittingen der Oranjes geconfisqueerd. Om zo weinig mogelijk aan de Franse soldaten over te laten werd Het Loo eerst door de daar aanwezige Engelsen geplunderd. Van mei tot november 1795 diende het als hospitaal voor Franse soldaten. Uit rapporten van de rentmeester valt na te gaan hoeveel er werd vernield of verbrand, waaronder binnenmuren, deuren, lambriseringen, trapleuningen en luiken.[31] Bijna alle koperen Engelse deursloten werden gestolen, alle behangsels en enkele schoorstenen vernield. In de tuin waren alle beelden van hun sokkel getrokken en kapot geslagen of beschadigd; banken en brugleuningen vernield, evenals de schilderingen in de colonnades, de oude volières en een aantal zitnissen.
Alle roerende zaken die nog over waren werden publiekelijk geveild. Het koper en lood van beelden en vazen uit de tuin werd gestolen of 'kleingemaakt' en verkocht. De loden toevoerbuizen van de fonteinen werden opgegraven en verzameld. De opbrengst aan materialen bedroeg 210.000 pond lood, 2400 pond metaal en 500 pond rood koper. Samen met andere bezittingen van de Oranjes werden de meubels in Den Haag geveild. Enkele beelden bleven gespaard en zijn bij de laatste restauratie opnieuw toegepast.[32]
Het Loo werd nu een nationaal gebouw, echter het had zijn bestemming verloren. Eerst nadat Lodewijk Napoleon koning van Holland was geworden kreeg het gebouw als zomerpaleis weer een functie.

1.2.5 De veranderingen tot zomerpaleis voor Lodewijk Napoleon I

Ondanks de korte tijd dat hij koning was heeft Lodewijk Napoleon veel aan zijn paleizen laten verbouwen en liet hij deze inrichten in de nieuwe empirestijl.[33] Het Loo onderging uiterlijk grote veranderingen door het pleisteren van de gevels en het aanbrengen van empirevensters. De pleisterlaag werd voorzien van schijnvoegen alsof het huis uit natuursteen was opgetrokken.[34]

31 NA, ANDR, inv.nr. 3729.

32 NA, ANDR, inv.nr. 3743.

33 Dit betroffen het Paleis op de Dam, het Huis ten Bosch, het Paleis te Utrecht en Het Loo.

34 Paul Rem, 'De paleizen van Lodewijk Napoleon en hun inrichting', in: Paul Rem en George Sanders ed., *Lodewijk Napoleon. Aan het hof van onze eerste koning 1806-1810* (Zutphen 2006), 24: 'Voor de samenstelling van de kleur van de pleisterlaag werd de Franse architect Alexandere Dufour (1750-1835) geraadpleegd.'

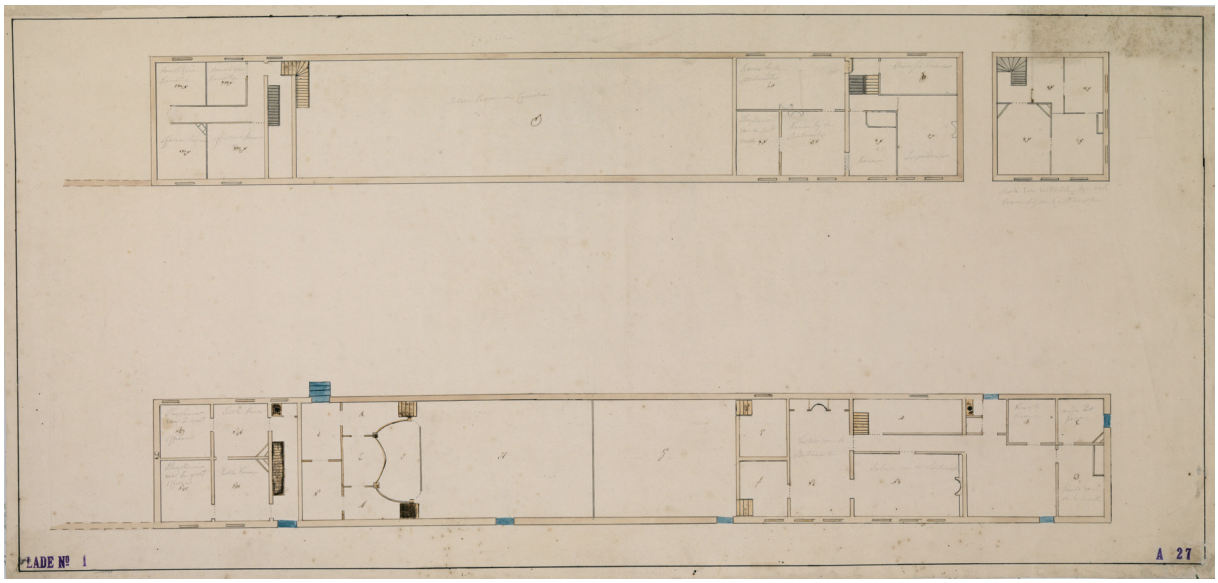

Afb. 15.
Plattegronden van de oostvleugel.
C. Hooiberg, 1811
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, nr. RL 3269]

Nog even overwoog Lodewijk Napoleon de reconstructie van de tuinen, maar al in 1807 werd een bestek gemaakt voor het afbreken van de colonnade, de terrassen en de muren. De zuilen werden af gevoerd naar de boerderij De Oldenhof in het park. Waar ze daarna zijn gebleven is niet bekend. De Benedentuin werd volgestort tot een niveau gelijk aan dat van de bassecour en veranderd in een vlak grasveld.[35]
De balustrade met de beelden van wolvinnen en sfinxen werden naar de voorzijde van het paleis verplaatst. Opnieuw werd het totale park vergroot, nu door aankoop van een stuk grond ten noordoosten van Het Loo. Samen met andere grondaankopen werd Het Loo nu drie en een half maal zo groot als voorheen.
Inwendig werden vele vertrekken gewijzigd in empirestijl en voor het eerst werden enkele kamers ingericht als badkamer. Het grote trappenhuis werd overgeschilderd, waarbij de schilderingen naar ontwerp van Marot grotendeels verloren gingen. In de oostvleugel werd de oranjerie veranderd in een schouwburgzaal (afb. 15).
Bij de inlijving van het koninkrijk Holland bij Frankrijk werd Het Loo op de lijst van keizerlijke paleizen geplaatst. In oktober 1811 werd het paleis inderdaad als zodanig gebruikt, toen Napoleon er samen met keizerin Marie Louise enkele dagen verbleef.

1.2.6 Het Loo onder de monarchie (1813-1969)

Na de kroning van Willem I in 1813 tot soeverein vorst werd Het Loo door de Staat aan hem en zijn familie ter beschikking gesteld. In september 1814 logeert de koninklijke familie voor het eerst weer op Het Loo. Het in 1795 aan de Bataafse Republiek afgestane kroondomein werd het officiële zomerpaleis, maar bleef staatseigendom.

35 NA, Ministerie van Financiën: Kroondomein 1806-1813, inv.nr. 104, Diverse correspondentie. Ben Groen, 'De tuinen van Lodewijk Napoleon', in: Paul Rem en George Sanders 2006, 37-45.

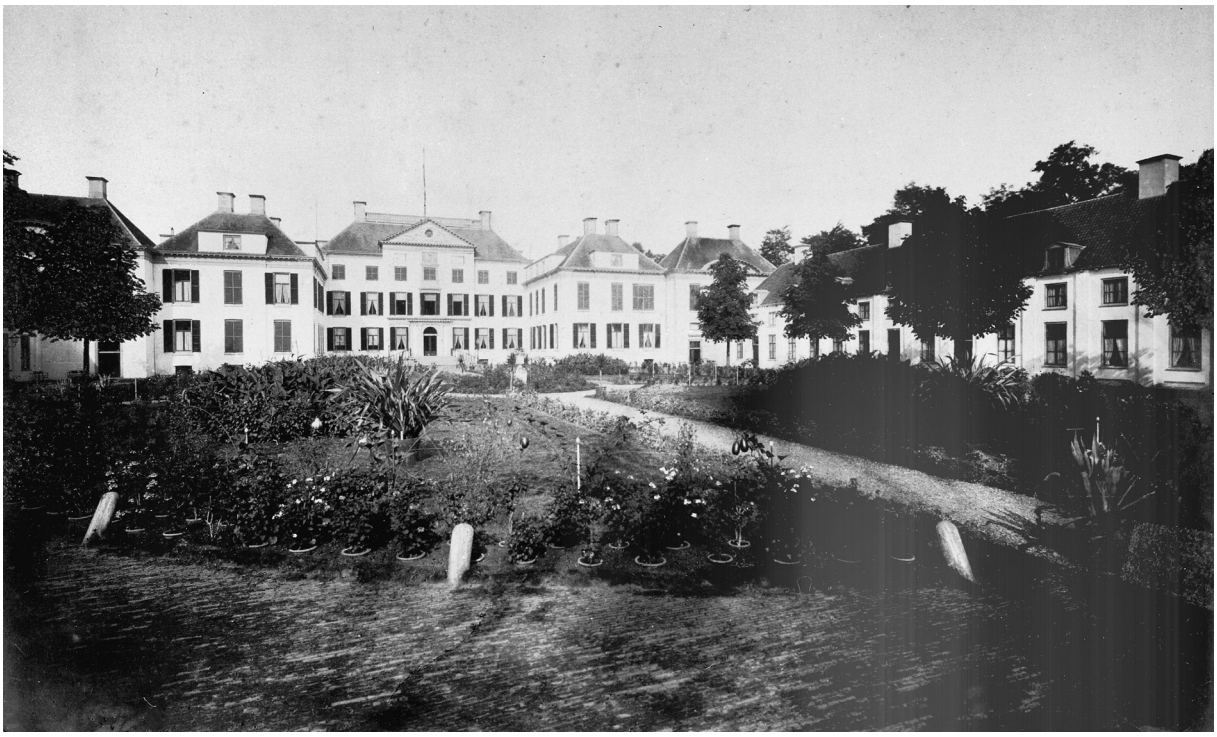

Afb. 16. Paleis Het Loo aan het einde van de negentiende eeuw in de toestand kort voor de verbouwing van 1911-1914
[Amersfoort, Beeldbank RCE, objectnr. 034117]

Afb. 17. Paleis Het Loo vanuit het zuiden met het corps de logis en de binnenpavil-joens voor de verbouwing door Peters. Foto G. de Hoog, 1907
[Amersfoort, Beeldbank RCE, nr. 20023292]

Na 1815 begonnen enkele grote werkzaamheden aan het park, waar sedert de veranderingen van 1807 de waterhuishouding in de war was. Tussen 1819 en 1820 werd de tuin grotendeels opnieuw aangelegd en werden de veldvijvers vergraven tot twee grote vijvers.
Aan het gebouw werden jaarlijks grote bedragen besteed aan het onderhoud van het pleisterwerk.
Inwendig vonden weinig veranderingen plaats; eerst in 1829 werden enkele vertrekken opnieuw behangen en van een ander plafond voorzien.
Na zijn troonsafstand in 1840, die plaatsvond in de audiëntiezaal, bleef Het Loo voor Willem I gereserveerd, reden voor zijn zoon Willem II om geen gebruik van het paleis te maken.

Koning Willem III had daarentegen een grote voorliefde voor Het Loo en had grote belangstelling voor de zeventiende-eeuwse toestand. In 1863 werd de kleine eetzaal nieuw ingericht, evenals het appartement van koningin Sophie. In 1869 volgden het appartement van prins Hendrik en de grote eetzaal met antichambre. De toenmalige architect des konings H.G.F.N. Camp bracht ook een nieuwe interieurdecoratie aan in de schouwburgzaal, geheel in Lodewijk XIV-stijl.
Zijn opvolger L.H. Eberson ontwierp in 1873 een kunstzaal (tevens foyer) en een magazijn voor rekwisieten naast de schouwburgzaal in de oostvleugel. Het was de eerste uitbreiding aan het complex sedert de vergroting van 1692.
Eberson hield van 1873 tot 1888 een dagboek bij dat bewaard is gebleven, waardoor een nauwkeurig inzicht is ontstaan in alle veranderingen die onder zijn leiding hebben plaatsgevonden.
De vestibule kreeg steeds meer het karakter van een salon. De marmeren vloer werd vervangen door een parketvloer en de reeds eerder aangebrachte deuren in de bogen naar de trap werden voorzien van spiegelglas met een roedeverdeling , zodat het uitzicht op de as van de tuin verdween.

Ook koningin Emma liet nieuwe veranderingen uitvoeren in de stijl van Marot. De hernieuwde belangstelling voor oude stijlen vond zijn weerslag ook op Het Loo en men bleef speuren naar de vroegere toestand van de late zeventiende eeuw.
In het grote trappenhuis werden sporen ontdekt van de oorspronkelijke muurschilderingen. Met chemische middelen werd getracht deze bloot te leggen, maar men vond voornamelijk resten van de oorspronkelijke pleisterlaag waarop de afbeeldingen waren geschilderd. De intendant berichtte dat bijna overal de verf moest zijn afgehakt.

Na de dood van Willem III liet koningin Emma het paleis gereed maken voor de bewoning door Wilhelmina. De opvallendste modernisering bestond uit twee aanbouwen aan de noordzijde van het corps de logis, waarin badkamers, toiletten en enkele kamers voor bedienden werden opgenomen. In 1895 werd het hele paleis van een

Afb. 18. De westvleugel langs de Koningslaan voor de verbouwing van 1911-1914
[Amersfoort , Beeldbank, RCE, objectnr. D-01960]

Afb. 19. De oostvleugel langs de Koningslaan kort voor de verbouwing van 1911-1914
[Amersfoort, Beeldbank RCE, objectnr. D-01959]

waterleiding voorzien. Op veel plaatsen werden de schuiframen vervangen door T-vensters en in 1897 werd een begin gemaakt met de nieuwe inrichting van de koninklijke vertrekken.

Onder koningin Wilhelmina gingen de verbouwingen gestaag verder. Verscheidene vertrekken werden opnieuw ingericht en bovendien streefde Wilhelmina ernaar de ontvangstruimtes van de koning-stadhouder in stijl te herstellen. Geheel volgens de opvattingen van die tijd werden de restauraties meer gebaseerd op de romantische ideeën over hoe het vroeger had kunnen zijn, dan dat zij met feiten en bouwsporen waren onderbouwd.
Er werden nieuwe schoorsteenmantels naar de gravures van Marot gemaakt en enkele oude schouwen aangebracht, afkomstig uit het eveneens door Marot ingerichte huis Fagel te 's-Gravenhage.
Tussen 1898 en 1901 werd de vestibule door de architect J.J. van Nieukerken ingrijpend gewijzigd. Het al door koning Willem III als salon gebruikte vertrek werd voorzien van een schouw naar ontwerp van een der gravures van Marot. Ook de betimmering werd in een veel rijkere Lodewijk XIV-stijl vernieuwd. In de hierin opgenomen wandschilderingen liet de Rotterdamse schilder W.A. Fabri zich inspireren door enkele oude gravures van Het Loo.[36] Zoals koningin Wilhelmina in haar autobiografie schreef: 'Ik vond een schilder die bereid en in staat was om zich door schilderstudies in Versailles zowel de vormen als de kleuren van die tijd eigen te maken. Dit was de heer Fabri uit Rotterdam.'[37] Toen echter over de kleuren beslist moest worden kwamen zowel de architect als de intendant met voorstellen, waarbij de door Van Nieukerken bepaalde 'Marot'-kleuren echter niet werden gekozen. Dit werd voor Van Nieukerken aanleiding zich van de restauratie terug te trekken.
Opnieuw werd het trappenhuis onderzocht op oude verfsporen. Drie maanden lang verrichtte Fabri onderzoek door de wanden en het plafond voorzichtig af te krabben, waarbij het oude schilderwerk, zij het vaag, tevoorschijn kwam. De beste details hakte hij af om deze in zijn atelier te kopiëren. De mechanische methode van afschrappen had dus meer succes dan de chemische manier van elf jaar daarvoor. De gevonden details kunnen echter ook voorstudies geweest zijn van de oorspronkelijke beschildering. Op het Loo werden de doeken op de muren van de trapzaal geplakt, zoals deze nu, in gerestaureerde vorm nog aanwezig zijn.

Na het huwelijk van Wilhelmina met prins Hendrik van Mecklenburg Schwerin werden enkele andere vertrekken aangepakt. Het appartement voor prins Hendrik werd ingericht, bestaande uit een salon, woonkamer, toiletkamer en werkkamer. Het betrof de vertrekken die koningin Emma vlak voor 1898 had verlaten.

36 J.M. Vliegenthart-van der Valk Bouwman, 'W.A. Fabri Inrichting voor Vercieringskunst-Rotterdam', in: E. Elzenga ed., *Het Witte Loo. Van Lodewijk Napoleon tot Wilhelmina 1806-1962* (Apeldoorn 1992) 151-172.

37 Wilhelmina, (Amsterdam 1959) 118.

De veranderingen aan het interieur werden voor de Eerste Wereldoorlog nog gevolgd door de bouw van een groot stallencomplex naar ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters. Dit moest plaats bieden aan 88 paarden en maar liefst 64 koetsen. Met de opkomst van de auto werd in eerste instantie nog geen rekening gehouden. In 1907 verscheen het 'Bestek en voorwaarden wegens de bouw van stallingen en koetshuizen met bijbehorende bureaux en woningen, een ziekenstal, een smederij enz.' In 1908 werd een aparte ruimte aan het complex toegevoegd ten behoeve van vijf auto's. De garage werd uit het zicht achter de stallen gesitueerd, wat duidelijk maakt dat auto's nog niet erg populair waren. In 1910 waren de stallen gereed.
Tijdens het rooien van bomen ten behoeve van de schuine laan tussen de stallen en het paleis kwamen na elkaar de beelden 'Rijn' en 'IJssel' uit de grond te voorschijn, die vroeger de trappen naar de Benedentuin hadden gesierd. De beelden werden opgesteld bij de vijver achter het Oude Loo, die sedertdien 'Beeldenvijver' ging heten.

Een ingrijpende vergroting van het paleis vond plaats tussen 1911 en 1914, eveneens onder leiding van rijksbouwmeester Peters. Niet zozeer koningin Wilhelmina als wel de regering achtte een uitbreiding gewenst, omdat de status van de vorstin een groter zomerverblijf vereiste.
De eerste plannen, waarbij de kleine eetzaal, de galerij en de kapel werden gespaard, namen steeds grotere vormen aan en resulteerden uiteindelijk in een grote uitbreiding aan de oostvleugel en een verhoging met een verdieping van het corps de logis en de binnenpaviljoens. Er moest een grote eetzaal of balzaal komen die na voltooiing slechts voor één officiële gelegenheid is gebruikt. Hierdoor kwam de galerij te vervallen. Gedeelten van het stucplafond werden gebruikt voor het plafond van de eetzaal. De kleine eetzaal werd in zijn geheel verplaatst. Fabri kreeg ter compensatie opgedragen om een aantal schilderstukken te maken voor de kleine eetzaal, zoals deze op de prent van Marot te zien zijn. Uit oude inventarissen is echter gebleken dat deze nooit hebben bestaan.
De beide vleugels werden verhoogd om twee volwaardige verdiepingen te krijgen. Ten behoeve van een betere verbinding tussen de dienstruimten in de vleugels werd onder de bassecour een tunnel aangelegd. De schouwburgzaal werd verplaatst naar de westvleugel, waar de stallen kwamen te vervallen. De oude classicistische verhoudingen gingen door de vergroting geheel verloren.
Koningin Wilhelmina schreef zelf over de verbouwing: 'maar deze (de verbouwing) bracht geen verbetering van stijl. Wat kan ik soms naar de oude verhoudingen en de afmetingen van het gebouwen de indeling, zoals die in de tijd van mijn jeugd was, terug verlangen.'[38]

38 Wilhelmina 1959, 129.

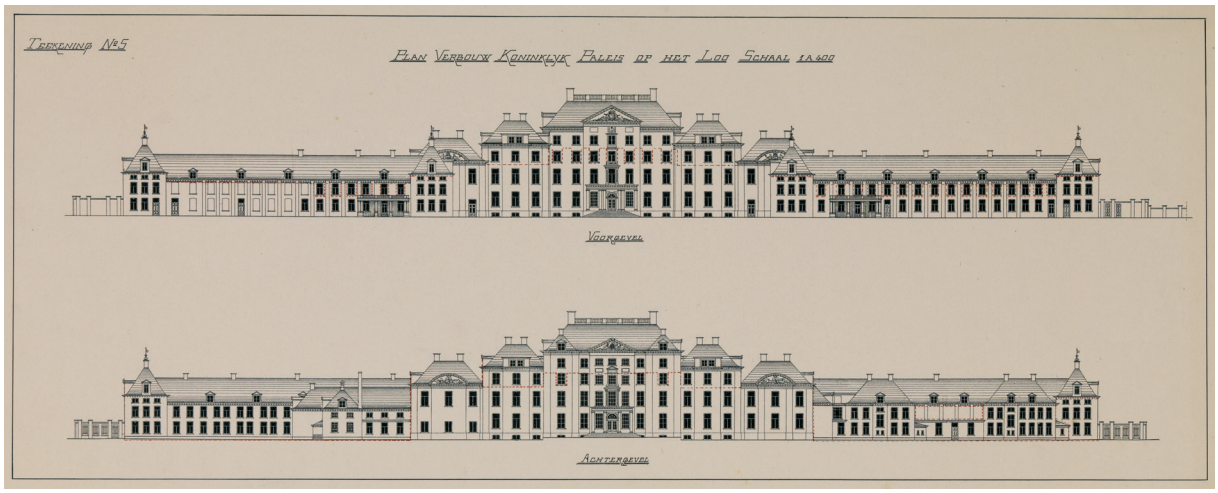

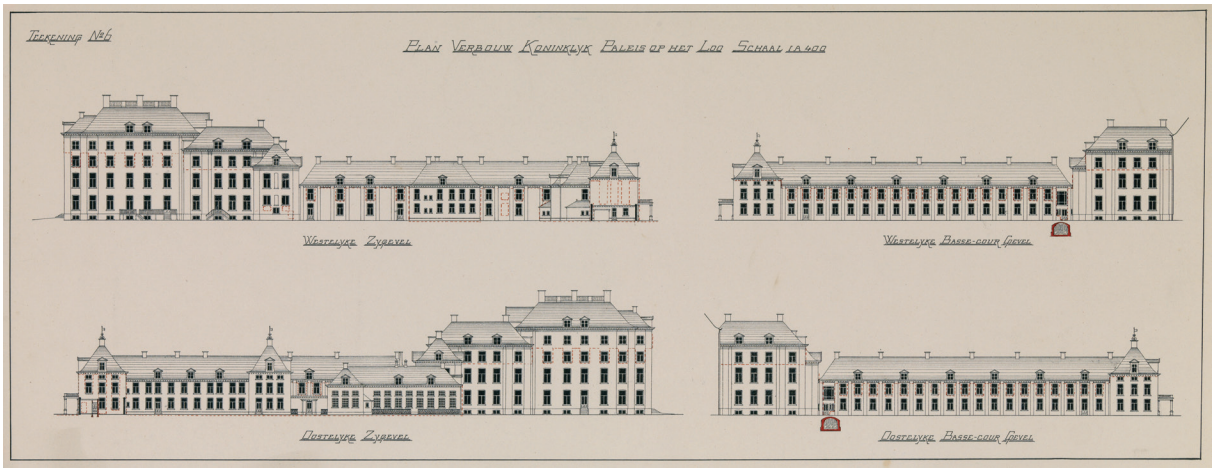

Afb. 20 en 21. De nieuwe gevels van het paleis volgens het plan van rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3347 en 3350]

Over de periode tussen de beide wereldoorlogen valt ten aanzien van de bouwkundige geschiedenis van Het Loo weinig te vermelden. Ten gevolge van de dreiging van de Tweede Wereldoorlog werden in 1939 en begin 1940 diverse kostbare zaken gecatalogiseerd, verpakt en opgeborgen.
Na het begin van de oorlog vluchtte de koninklijke familie naar Engeland. In juli 1940 werd het koninklijk bezit door de bezetter verbeurd verklaard. Nadat Duitse troepen het paleis in maart en april 1941 hadden bezet, ging het personeel verder met het verbergen van kostbaarheden.
In 1942 maakten de Duitsers plannen voor verbouwing van Het Loo, om er een herstellingsoord voor de Wehrmacht in te richten. Gelukkig werden de historische ruimten gespaard, en vonden slechts kleine wijzigingen plaats.
Op 17 april 1945 kon de nationale driekleur weer op het paleis gehesen worden. Alle waardevolle goederen bleven, op wat beschadigingen na, behouden. In oktober 1945 begon men de kamers van de koningin in het paleis te restaureren, maar tot 1947 was Het Loo nog als herstellingsoord in gebruik.
Na haar vijftigjarig jubileum trad Wilhelmina in 1948 af, doch zij bleef voornamelijk Het Loo bewonen.

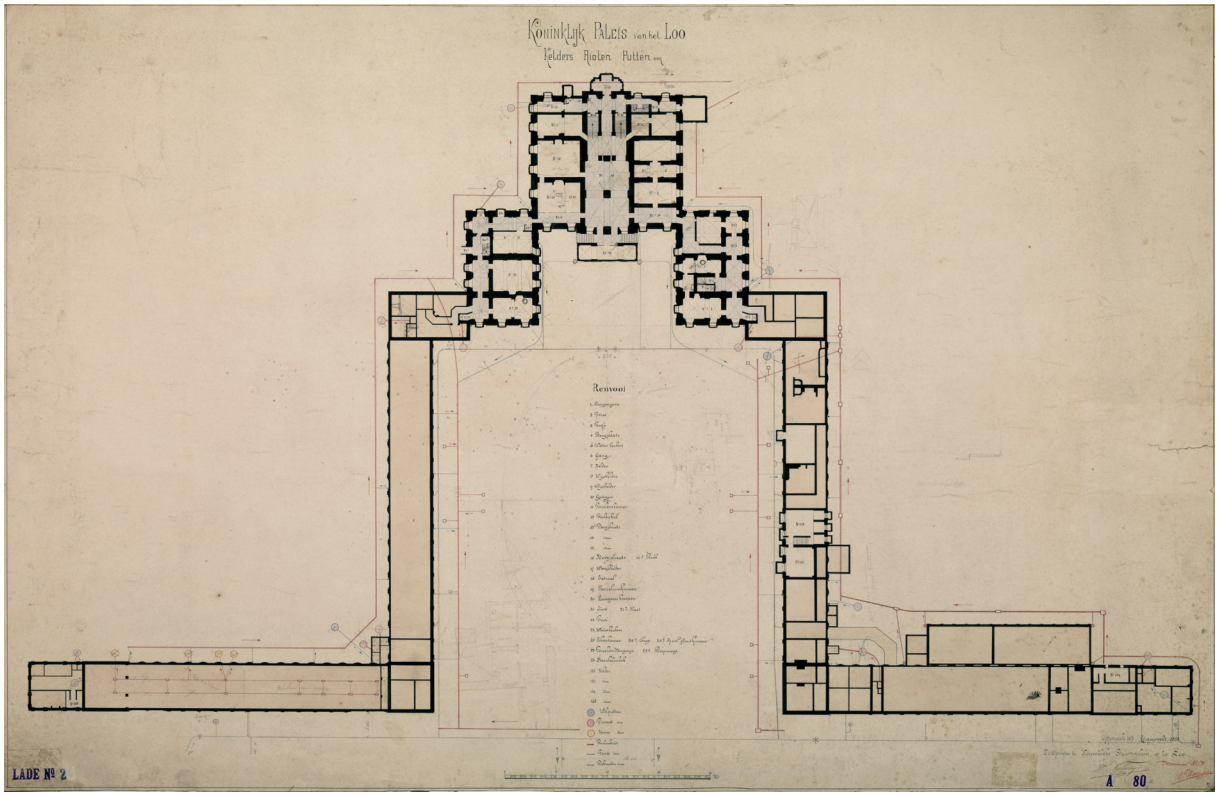

Afb. 22. Plattegrond van het souterrain met diverse leidingen en renvooi. Tekening in potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier geplakt op groene stof door W. Neelmijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3279]

In de jaren 1950-1952 werden de vertrekken voor koningin Juliana en prins Bernard geheel nieuw ingericht door een Haagse binnenhuisarchitect. Een donker plafond werd weggewerkt, maar wel gespaard, doordat een nieuw, vlak wit plafond er onder werd bevestigd. Ook de Tuinkamer in het corps de logis, die prinses Wilhelmina gebruikte, werd gemoderniseerd. De Prins liet voor zichzelf de vertrekken van prins Hendrik inrichten in een voor hem eigentijdse sfeer. De betimmeringen die na de dood van prins Hendrik verwijderd waren bleven bewaard op een van de zolders.
Een deel van het westelijk binnenpaviljoen bleef beschikbaar voor gebruik door prinses Wilhelmina. Dit bestond uit een drietal vertrekken op de eerste verdieping, waaronder haar atelier. In het corps de logis was haar werkkamer in de voormalige slaapkamer van de koning-stadhouder onveranderd blijven bestaan. Hiervoor, uitziend op de bassecour lag een zitkamer, die in de laatste jaren Cadeaukamer werd genoemd. Op de begane grond van het corps de logis gebruikte koningin Juliana haar vroegere leerkamer als werkkamer. Hierachter bevond zich nog haar geheel intact gehouden meisjeskamer.
Prinses Wilhelmina koos twee sober ingerichte kamers in het westelijk buitenpaviljoen als woonappartement. Ten oosten van de vestibule lagen de vertrekken die van oudsher voor gasten gebruikt werden. Zo was er rechts van de vestibule de Theesalon, waar de prinses op theetijd haar gasten ontving. Bij de verbouwing van 1913 was er tussen de Theesalon en de Kleine Eetzaal een vertrek toegevoegd, de zogenaamde Groene Salon.

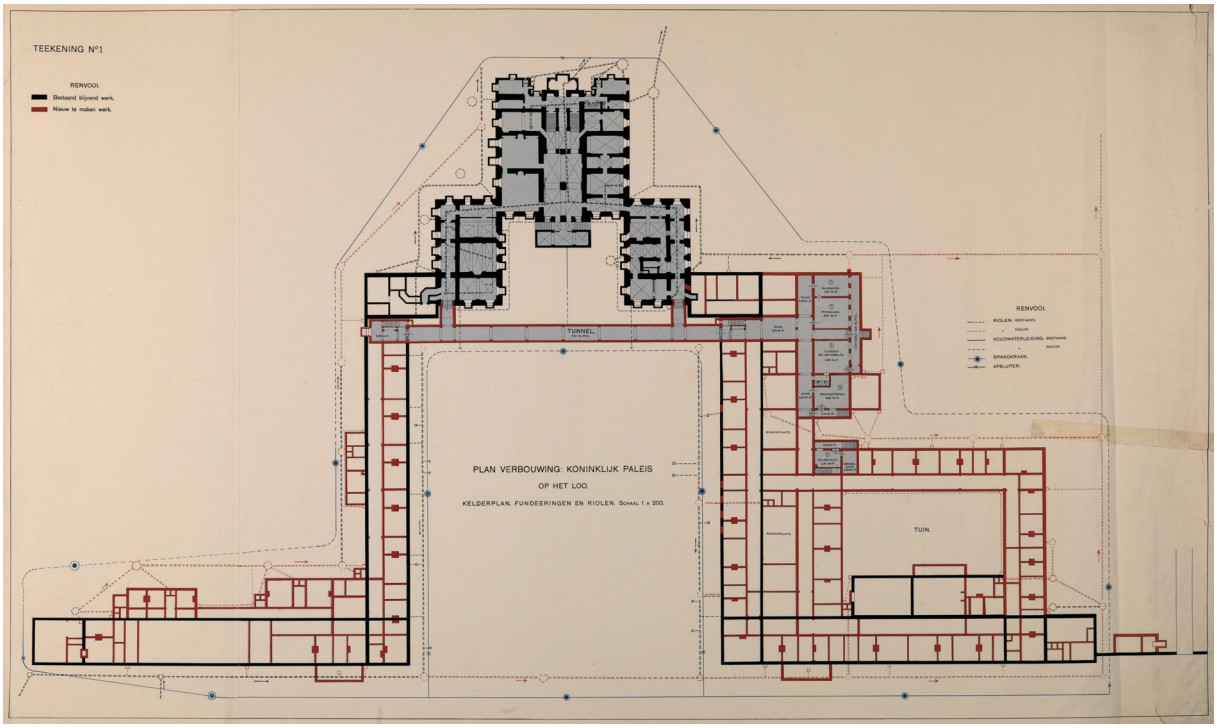

Afb. 23. Plattegrond van het souterrain van het paleis met funderingen en rioleringen. Druk in kleur door Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910 [Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3335]

Op 28 november 1962 overleed prinses Wilhelmina, de laatste officiele bewoonster van Het Loo.
Al in 1956 was gebleken dat het paleis aan restauratie toe was. Aan de architect C.W. Royaards werd opdracht gegeven advies uit te brengen omtrent de mogelijkheden tot restauratie.
In 1969 besloot de regering Het Loo een andere bestemming te geven. Hiermee kwam een eind aan de bijna drie eeuwen lange bewoning door de Oranjes en verloor het gebouw zijn oorspronkelijke functie van jacht- en zomerverblijf.

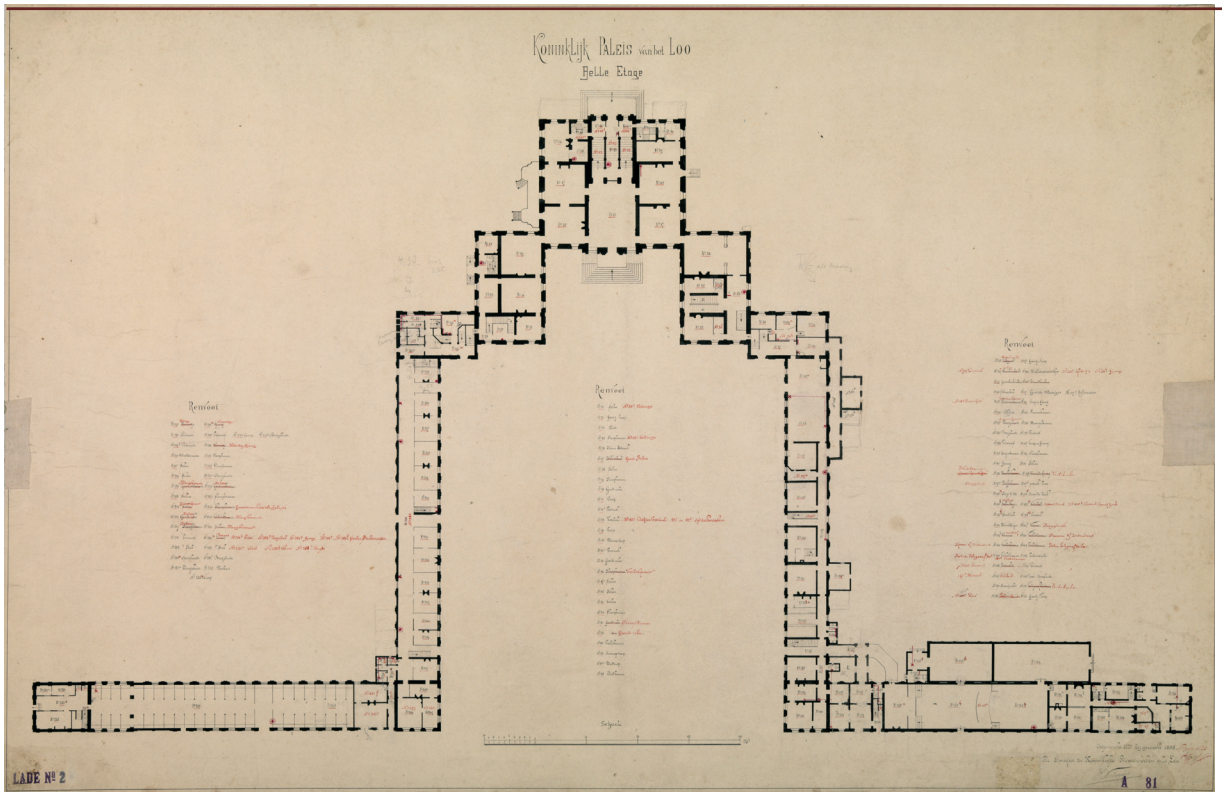

Afb. 24. Plattegrond van de bel-etage. Tekening in potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier geplakt op groene stof door W. Neelmijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893

[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3281]

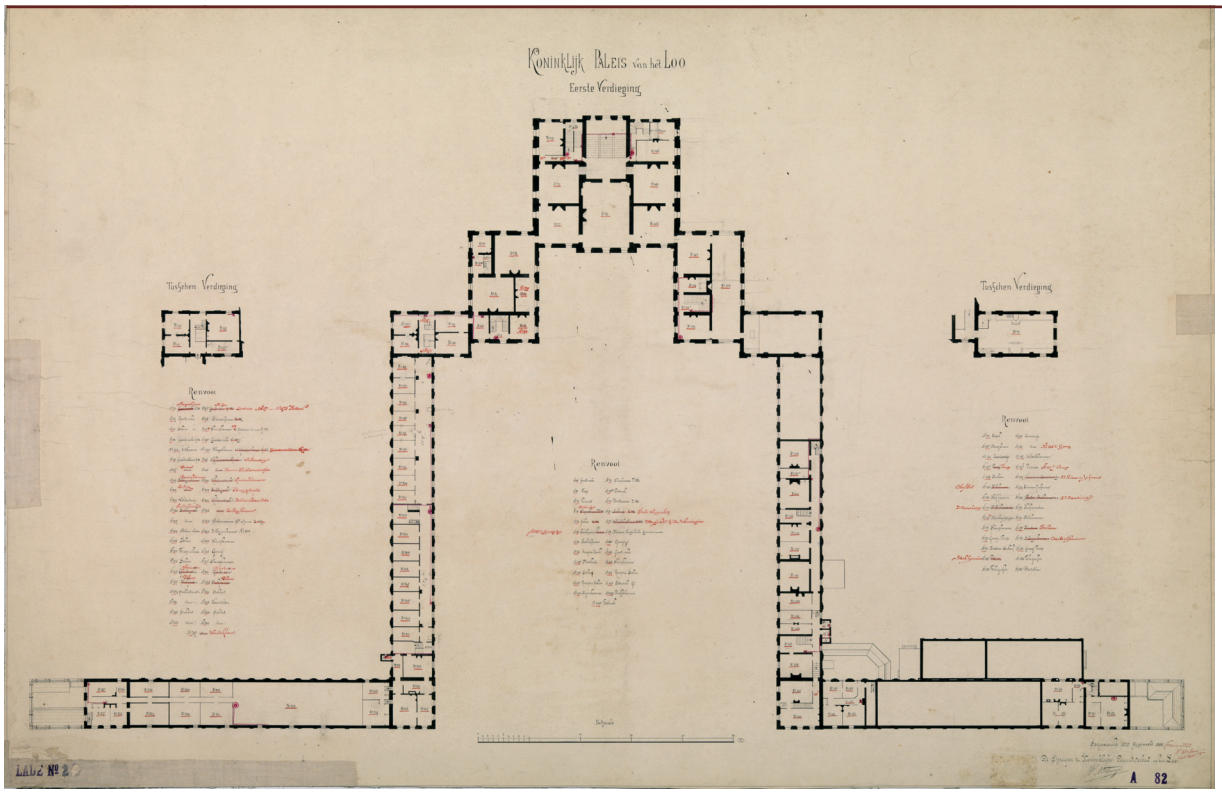

Afb. 26. Plattegrond van de eerste verdieping van het paleis. Tekening in potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier geplakt op groene stof door W. Neelmijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893

[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3281]

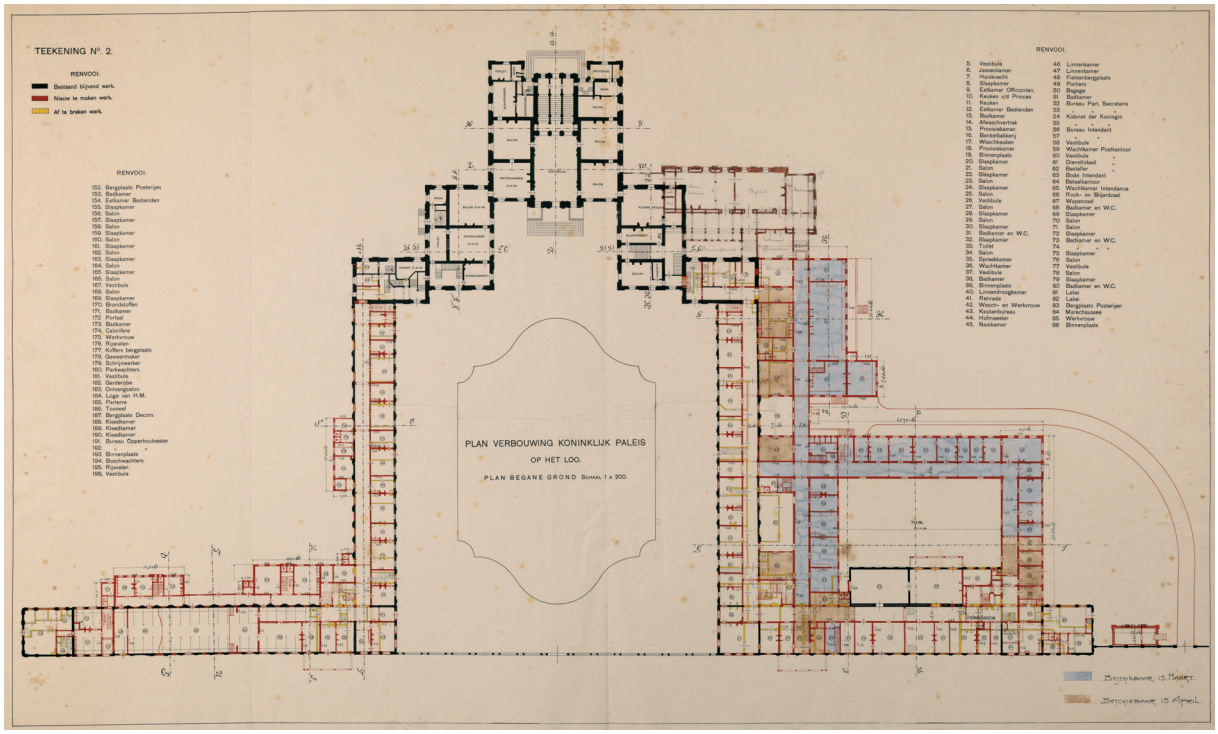

Afb. 25. Plattegrond van de bel-etage van het paleis. Druk in kleur door Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3337]

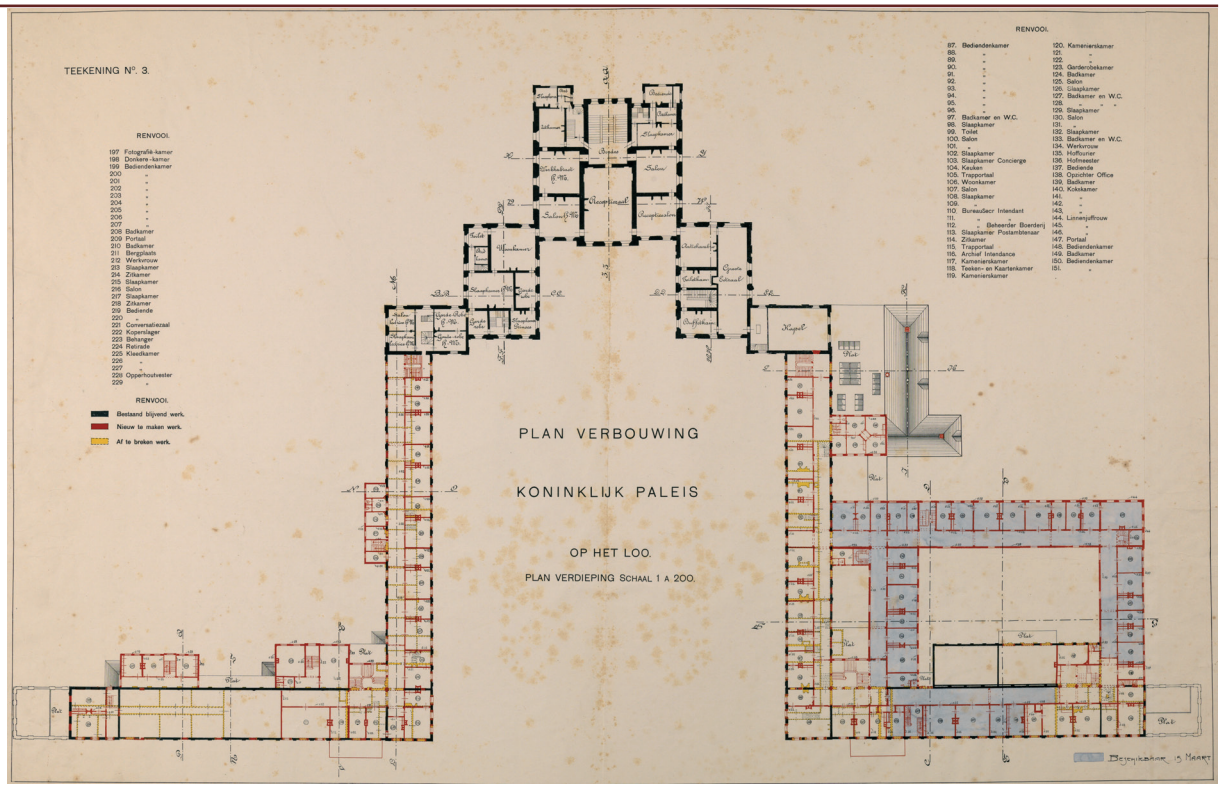

Afb. 27. Plattegrond van de eerste verdieping van het paleis. Druk in kleur door Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3343]

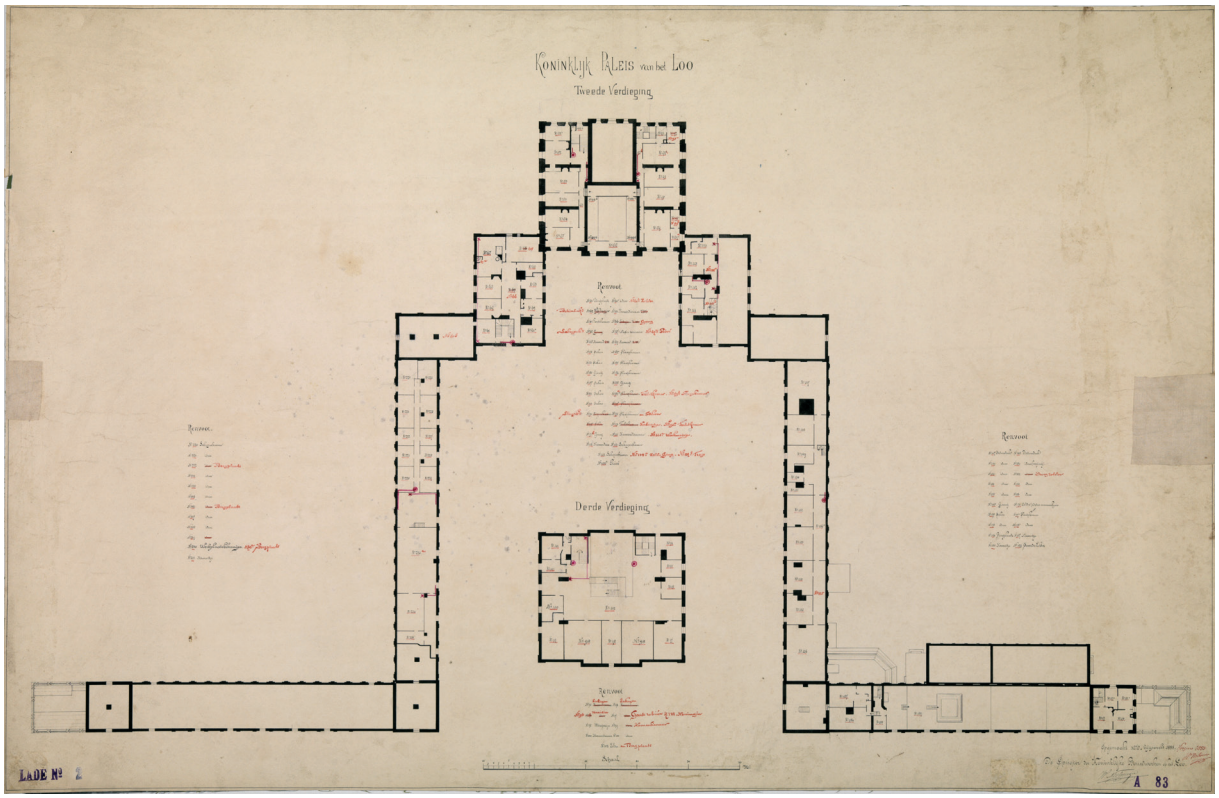

Afb. 28. Plattegronden van de tweede verdieping en de zolders van het paleis. Tekening in potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier geplakt op groene stof door W. Neelmijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3285]

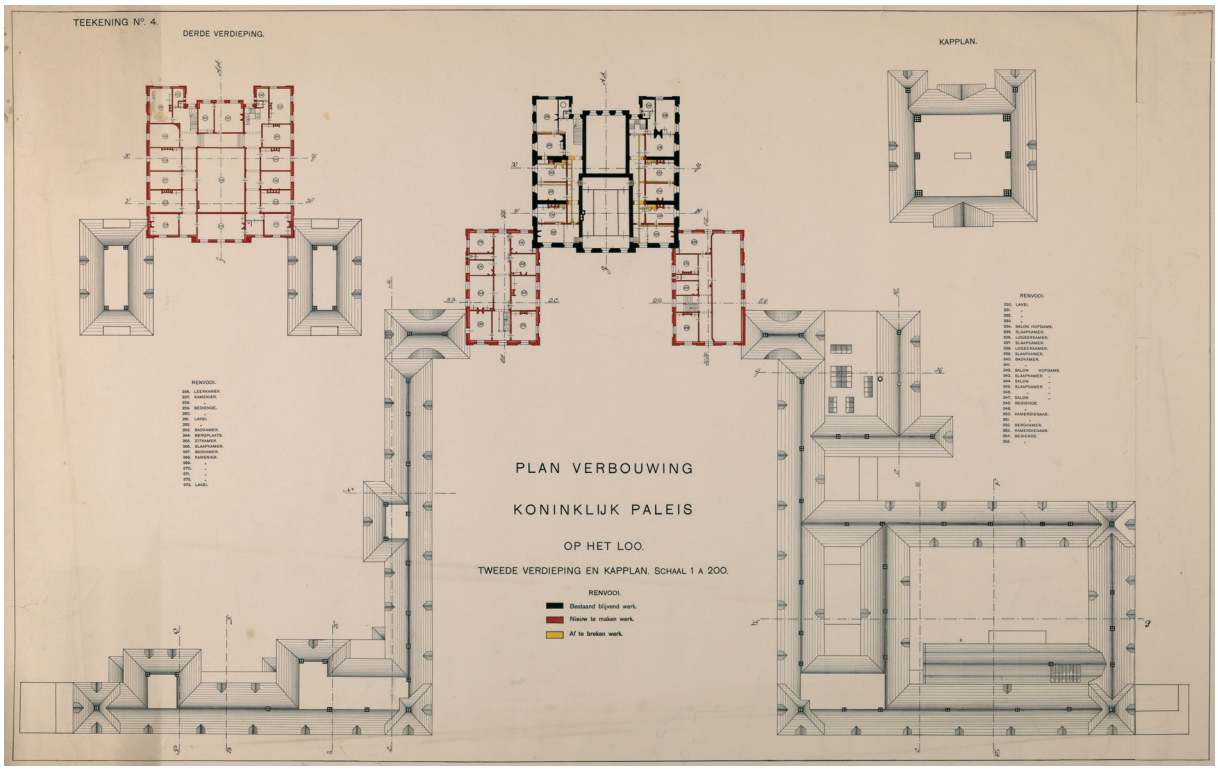

Afb. 29. Plattegrond van de tweede verdieping van het paleis en de zolders. Druk in kleur door Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3344]

Afb. 30. De voorzijde van het paleis kort na het gereedkomen van de verbouwing van 1911-1914
[Amersfoort, Beeldbank RCE]

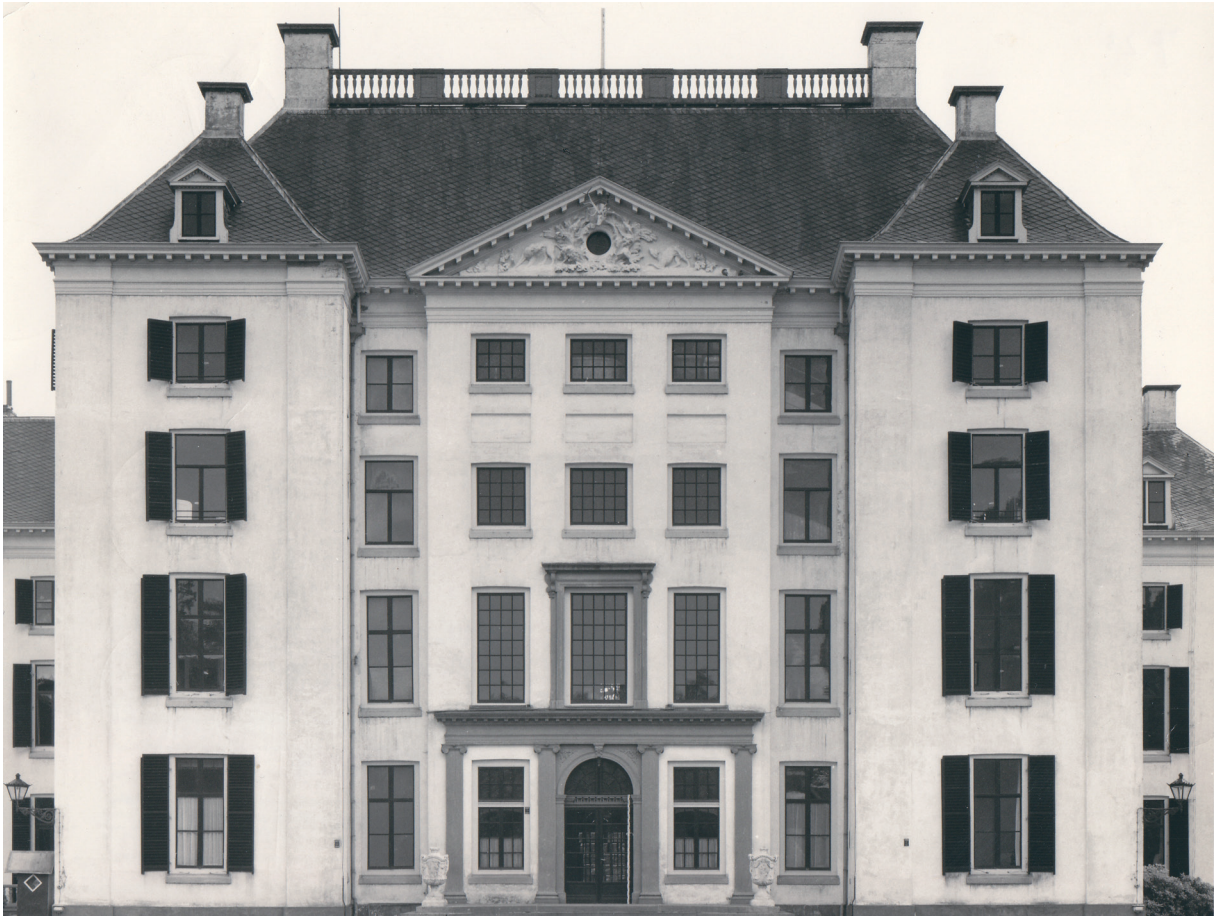

Afb. 31. De achterzijde van het corps de logis na het gereedkomen van de verbouwing van 1911-1914
[Amersfoort, Beeldbank RCE]

Afb. 32. Overzicht van het paleis vanuit de tuin na het gereedkomen van de verbouwing van 1911-1914
[Amersfoort, Beeldbank RCE]

Afb. 33. De oostvleugel gezien vanuit de tuin na de verbouwing van 1911-1914
[Amersfoort, Beeldbank RCE]

1.3 De ontwikkeling van het restauratieplan

1.3.1 Voorgeschiedenis

De zorg voor de toekomst van Paleis Het Loo werd halverwege de jaren vijftig opnieuw actueel. Het in die tijd nog door prinses Wilhelmina bewoonde paleis had zijn laatste modernisering in de jaren 1911-1914 ondergaan en de staat van onderhoud was na de crisis- en oorlogsjaren weinig florissant te noemen. Het was duidelijk dat aan een algeheel herstel niet viel te ontkomen. In overleg met prinses Wilhelmina werd besloten over te gaan tot restauratie.
In de eerste maanden van het jaar 1956 werd door de thesaurier van HM de Koningin aan de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aandacht gevraagd voor de toestand waarin paleis Het Loo verkeerde. Het normale onderhoudswerk bleek niet langer toereikend om het gehele complex in stand te houden en voor verder verval te behoeden.[1] Het liet zich aanzien dat een restauratie wenselijk zou zijn, overeenkomstig de restauratie van Huis ten Bosch en het Paleis op de Dam.
In overleg met de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd bi j beschikking van de Minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid op 27 november 1956 een Commissie van Advies ingesteld inzake de restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo. De commissie kreeg tot taak advies uit te brengen omtrent de wijze waarop een restauratie van het paleis zou kunnen worden verwezenlijkt, alsmede welke kosten hiermee gemoeid zouden zijn.
Als voorzitter van de commissie werd Mr. A. Staring aangewezen, destijds lid van de Monumentenraad.[2]
De commissie kwam voor het eerst bijeen in december 1956 en bestond uit verschillende hoge ambtenaren, professoren en bouwkundigen. Daarnaast maakte ook HKH prinses Beatrix deel uit van de Commissie.
Een der eerste taken die werd aangevat was de keuze van een architect en het was niet verwonderlijk dat de gedachten uitgingen naar

1 Brief Minister van VRO. aan Mr. A. Staring, d.d. 22 augustus 1966.

2 Commissie van Advies inzake de Restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo: Mr. A. Staring, lid van de voorlopige monumentenraad (voorzitter); Ir. J.J.M. Aangenendt, Directeur-Generaal van de Rijksgebouwendienst; D.H.G. Bolten, lid van de voorlopige Monumentenraad; Jhr. D.J.A.A. van Lawick van Pabst, Intendant van het Koninklijk Paleis Het Loo; Ir. H. de Lussanet de la Sabloniere, lid van de voorlopige Monumentenraad; Jhr. Dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg; Prof. Dr. M.D. Ozinga, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit van Utrecht; Jhr. O.C. Roëll, Hoofddirecteur van het Rijksmuseum te Amsterdam; P.J.J. Schrama, administrateur van de Rijksgebouwendienst (secretaris). Eerder secretaris was de heer D. Verheus.

de heer C. W. Royaards (1906-1970), destijds één der meest vooraanstaande restauratie-architecten. De op 18 maart 1957 aan Royaards verstrekte opdracht omvatte: 'het verzamelen van gegevens op kunsthistorisch en bouwtechnisch gebied betreffende Paleis Het Loo en op grond daarvan advies uit te brengen omtrent de mogelijkheden van restauratie.'
In september 1959 bracht Royaards een rapport uit met aanbevelingen omtrent de wijze waarop het paleis en het jachtslot 'Het Oude Loo' voorlopig voor verder verval konden worden behoed. De voorstellen betroffen voornamelijk constructief herstel aan het dak en de dakbedekking, de goten en de kil- en hoekkepers. Voorts bleef onderhoud en het witten van het pleisterwerk een voortdurende noodzaak en in de navolgende jaren werden hieraan forse bedragen besteed.
Ook in de jaren zestig werden er veel verbeteringen aangebracht aan de installaties van de centrale verwarming, elektra, de waterleiding en het sanitair.

Het voorstel van Royaards inzake de algehele restauratie van het paleis was begin 1965 gereed en de commissie diende nu een oordeel te vellen. Alvorens de commissie werd bijeengeroepen, moest in verband met het overlijden van enkele leden en de gevorderde leeftijd van een ander lid de samenstelling worden herzien.[3]
Het resultaat van de studie van Royaards werd door de Commissie van Advies als volgt omschreven:
'De studie heeft niet de pretentie van een afgerond historisch onderzoek, het is meer een studiereis van een kunstenaar in het gebied van het verleden, die uitmondt in een visie op de toekomst. Juist in deze subjectieve benadering van het verleden ligt een sterk persoonlijk en levendig element dat deze studie zo boeiend en lezenswaard maakt en de sprong naar de toekomst doet begrijpen.'
Door Royaards te kiezen als architect was in feite reeds een eerste stap gezet in de richting van de reconstructie van de zeventiende-eeuwse situatie. Zijn eerdere restauraties getuigden daarvan.
De Minister waarschuwde dat een beoordeling van de plannen niet inhield dat op korte termijn met de restauratiewerken kon worden begonnen, maar hij achtte het van belang, dat nu de resultaten van de architect gereed waren, de commissie zich zou uitspreken over de wijze waarop en de mate waarin zou worden gerestaureerd.
Na het benoemen van enkele nieuwe leden, kwam de commissie op 28 november 1967 voor de tweede keer bijeen, nu onder voorzitter-

3 Wegens het overlijden van de leden Jhr. D.J.A.A. van Lawick van Pabst en Jhr. Dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer werden in 1959 benoemd Douairière J.H.M.A. van Lawick van Pabst-Doude van Troostwijk, intendante van het Koninklijk Paleis Het Loo en Ir. R. Meischke, Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Voor het lid en ondervoorzitter Jhr. Dr. O.C. Roëll, die inmiddels was overleden, was nog geen plaatsvervanger benoemd. De heer Staring verzocht in verband met zijn gevorderde leeftijd van zijn lidmaatschap te worden ontheven.

schap van Mr. A.L. des Tombe.[4] Het Koninklijk Huis werd vertegenwoordigd door HKH prinses Beatrix.

1.3.2 Het restauratieplan van C.W. Royaards

Bij het ontwikkelen van zijn plannen kon Royaards in eerste instantie nog geen rekening houden met de bestemming van het paleis, omdat hierover nog geen beslissing was genomen en deze op korte termijn ook niet te verwachten viel. Eerst in 1969 werd door de Minister van CRM een commissie ingesteld met tot taak advies uit te brengen over de toekomstige bestemming en inrichting van het paleis.[5]
In de vergadering van november 1967 lichtte Royaards zijn voorstellen toe aan de leden van de commissie. Hij begon met het uitspreken van zijn teleurstelling over de eerste indrukken die hij opdeed, toen hij het paleis voor het eerst bezocht. Naar zijn mening was het stempel, nagelaten door de verbouwing van 1911-1914, 'droefgeestig en ontmoedigend'. Deze grote verbouwing had het paleis danig aangetast en de oorspronkelijke proporties verminkt. Uit de vergelijking van de verschillende gedaantes van het paleis liet Royaards duidelijk blijken dat de aantasting van 1911-1914 teniet gedaan diende te worden. De hierdoor ontstane totaalvisie werd uitgangspunt en richtlijn voor de meer gedetailleerde vraagstukken en gaf hem de overtuiging dat een restauratie gericht moest zijn op herstel van het oorspronkelijke karakter van exterieur en interieur van het paleis.
Dit mondde uit in elf voorstellen:

1. Ontpleistering met herstel van de baksteen gevels.
   Royaards tekende hierbij aan dat ook bij het behoud van de witte muren, deze gezien de toestand van het huidige pleisterwerk eerst geheel ontpleisterd dienden te worden, om daarna pleisterwerk in blokverband aan te brengen, zoals in 1807 het pleisterwerk als een natuursteen-imitatie was beoogd.
2. Herstel van de oorspronkelijke roedenverdeling der vensters.
   Dit was gebaseerd op de aanwezigheid van de oorspronkelijke raamkozijnen en de op veel plaatsen nog aanwezige zeventiende-eeuwse binnenbetimmering.
3. Amovering van de bij de verbouwing in de jaren 1911-1914 aan het hoofdgebouwen aan de grote zijpaviljoens toegevoegde verdieping.
4. Amovering van de uitbouwen van het corps de logis aan de noordzijde.

4 Samenstelling Commissie van Advies d.d. 28 november 1967: Mr. A.L. des Tombe, burgemeester van Apeldoorn (voorzitter), Mr. J.J.M. Aangenendt, Drs.Bolten, Douairière J.H.M.A. van Lawick van Pabst-Doude van Troostwijk, Ir. R. Meischke, Prof,Dr. M.D. Ozinga, Mr. R. Hotke, Mr. A.E. van Braam Houckgeest, C.W. Royaards, P.J.J. Schrama (secretaris). De vergaderingen werden bijgewoond door HKH prinses Beatrix.

5 C.W. Royaards, *De restauratie van het Koninklijk Paleis Het Loo* ('s-Gravenhage 1972) 56-64.

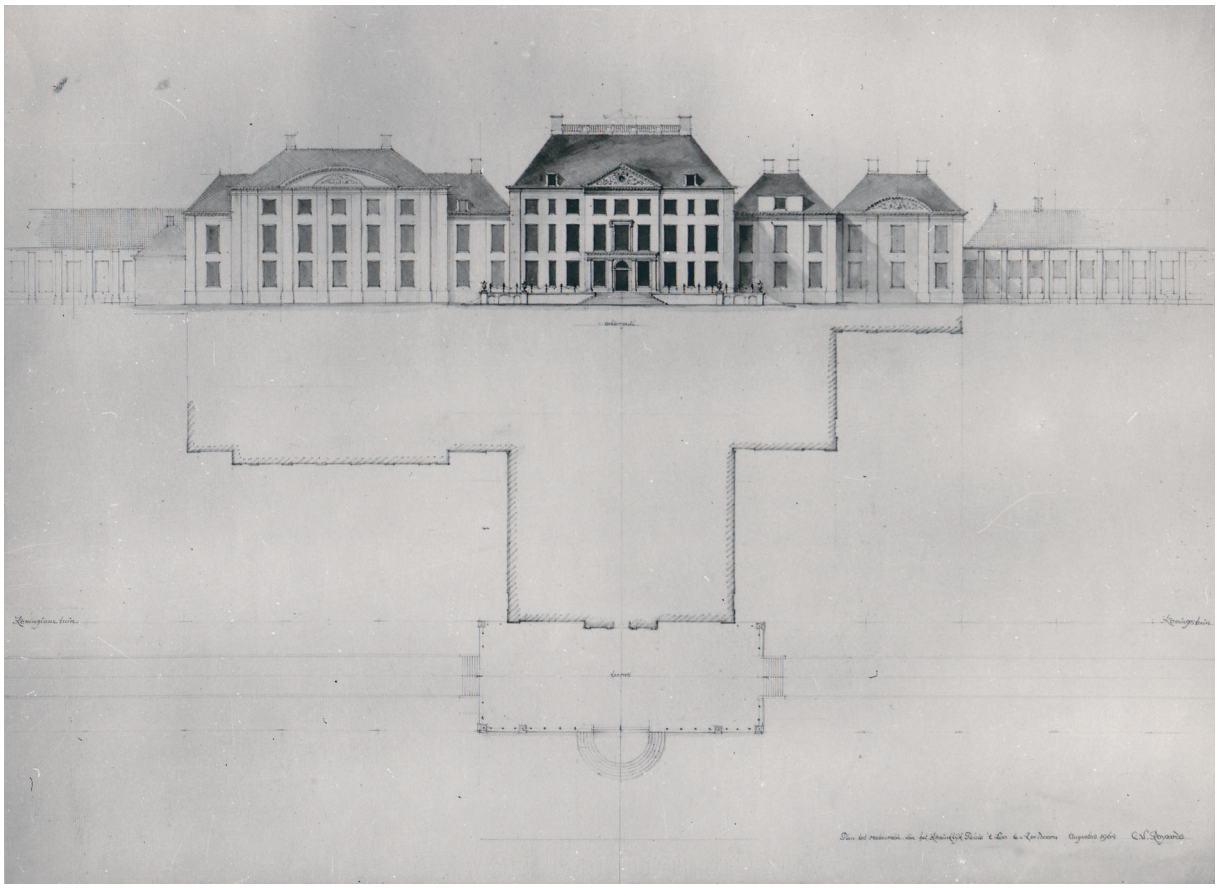

Afb. 34. Het restauratieplan van C.W. Royaards met de op dat moment nog te handhaven balzaal
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL]

5. Herstel van de oorspronkelijke architectuur van de dienstvleugels langs de bassecour en de Koningslaan.
6. Herstel van de oude aanleg van de bassecour
7. Herstel van de omsloten Koningstuin en gedeeltelijk herstel van de omsloten Koninginnetuin.
   Hieronder werd ook herstel van de verbinding tussen tuin en onderhuis begrepen, dus herstel van de schelpengrot.
8. Herstel van het achterterras.
9. Herstel en bestemmingswijzigingen van het onderhuis.
10. Het voorlopig handhaven van de grote eetzaal.
11. Het voorlopig handhaven van het dienstgebouwencomplex aan de oostzijde, op een wijze waarbij dit complex geheel los zou komen te staan van de paleisvleugels.

In de eerstvolgende vergadering ging de commissie akkoord met de voorstellen van Royaards, behalve dat men de beslissing tot het al dan niet opnieuw aanbrengen van een pleisterlaag tot een later tijdstip wilde aanhouden en dat men bij de verdere uitwerking van de voorstellen direct rekening wilde houden met de amovering van de grote eetzaal, omdat reeds nu kon worden vastgesteld dat de zaal voor het gebruik van geen betekenis was.
Op 5 juni 1968 werd het advies van de commissie goedgekeurd door de Ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, al mochten voorlo-

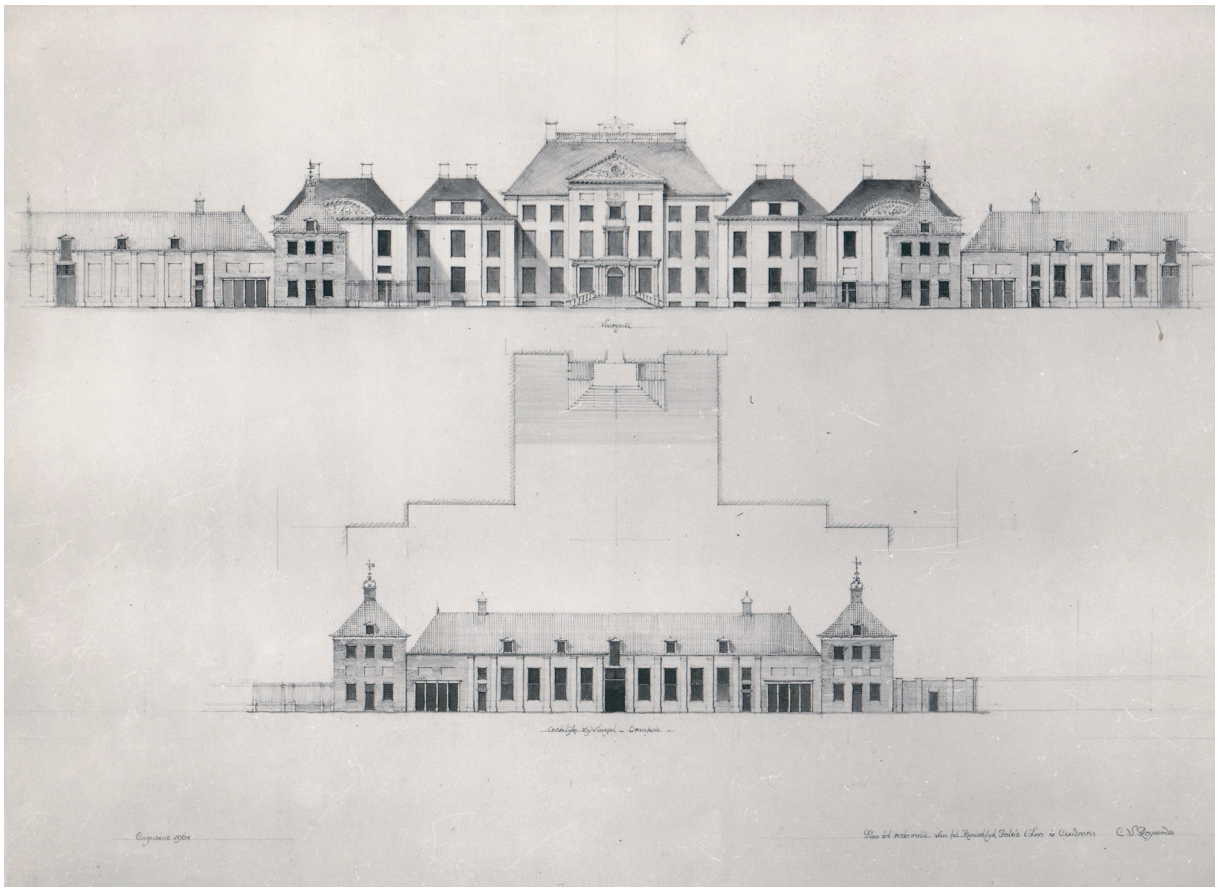

Afb. 35. Het restauratieplan van C.W. Royaards met het paleis vanuit het zuiden
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL]

pig uitsluitend noodzakelijke herstellingen plaatsvinden in afwachting van een definitieve beslissing.
De restauratie van het jachtslot 'Het Oude Loo' ging eveneens in 1968 van start.
Royaards ontwikkelde zijn plannen in een sedert 1968 speciaal voor dat doel geplaatste houten directiekeet vlak bij de westvleugel van het paleis. In de directe nabijheid van Het Loo kon hij ongestoord werken aan zijn omvangrijk ontwerp, hierin bijgestaan door zijn echtgenote, die opmetingen verrichtte en de prachtige presentatietekeningen vervaardigde op geschept papier, welke naderhand werden ingewassen met Oost-Indische inkt.
In zijn vroegere restauratieontwerpen maakte Royaards veel gebruik van historische bouwonderdelen, die hij her en der op de kop wist te tikken. Zo bevond zich in de keet een achttiende-eeuwse schouw met betegelde wanden. De romanticus Royaards schroomde vaak niet om zijn restauraties op onderdelen mooier te maken dan zij ooit waren geweest. Bekend was zijn inrichting van keukens, met koperen kranen, hardstenen gootstenen en Oudhollandse tegels. De bouwkeet bleef tot 1987 aanwezig naast het paleis.

Een volgende stap was de voorbereiding van de besluitvorming omtrent de nieuwe bestemming van het paleis en op 25 februari 1969 werd een nieuwe commissie in het leven geroepen die tot taak had de regering van advies te dienen over de toekomstige bestemming en inrichting van het paleis, onder voorzitterschap van Mr. R. Hotke.[6]
Reeds enige tijd werd overwogen het paleis een museale bestemming te geven. In de vergadering van 27 juni 1969 gaf Royaards een uiteenzetting over het indelingsplan van het paleis voor het gebruik als museum. Voorop stond dat het hele paleis voor culturele doeleinden gebruikt moest worden en opengesteld voor het Nederlandse volk.
Samen met enkele deskundigen van de museumcommissie werd een routing besproken, waarbij Royaards ook het souterrain bij het museum wilde betrekken.
Voorts zou hij een lijst maken van vertrekken die weer in de oorspronkelijke staat teruggebracht konden worden. Van de bibliotheek werd het interieur verder uitgewerkt op basis van een gravure van Daniël Marot. Doch ook Royaards kon niet vermoeden welke vondsten bij het latere onderzoek aan het licht zouden komen. Hij ontwierp een totaalplan dat in zijn details nog lang niet was uitgewerkt.
Voordat de plannen aan het paleis verder konden worden voortgezet volgde een grote tegenslag door het plotseling overlijden van de architect Royaards, ten gevolge van een fataal auto-ongeluk op 16 januari 1970.
Tot zijn opvolger werd benoemd ir. J.B. Baron van Asbeck, die toen net de restauratie van het slot te Zeist had voltooid.

1.3.3 Voortzetting van de planvorming door Ir J.B. Baron van Asbeck

Op 4 februari 1969 werd door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk het besluit genomen dat Paleis Het Loo, na restauratie, zou worden ingericht tot een museum, waarbij de nadruk diende te vallen op de sterke banden tussen Nederland en het Huis van Oranje Nassau. In de daarop volgende jaren werd door

6 Notulen vergadering van de Commissie van Advies, d.d. 25 februari 1969. In de Bestemmingscommissie hadden zitting: HKH prinses Beatrix, Mr. R. Hotke (voorzitter), Douairière J.H.M.A. van Lawick van Pabst-Doude van Troostwijk, Mr. A.L. des Tombe, C.W. Royaards, P.J.J. Schrama (secretaris).

de leden van de restauratie- en bestemmingscommissie gewerkt om hieraan vorm en inhoud te geven.[7]
Voorop stond de restauratie van het paleis als monument, waarop de bestemming en inrichting zo goed mogelijk diende te worden afgestemd.
In juli 1972 werd de Nota Museale Aspecten geformuleerd, waarin de uitgangspunten voor de bestemming en inrichting werden vastgelegd.[8] Hierbij ging men ervan uit dat restauratie van het exterieur als eenheid diende te geschieden, terwijl in het interieur de vroegere gebruikshistorie de basis zou vormen. Het gewenste eigen karakter kon zoveel mogelijk worden behouden door de inrichting af te stemmen op de functies uit het verleden. Voor het corps de logis en de zijpaviljoens was de bewoning door de leden van het Huis van Oranje altijd hoofdfunctie geweest, en daarmee ook bepalend voor de restauratie en herinrichting. De vertrekken zelf werden zoveel mogelijk beschouwd als documenten, die het eerste uitgangspunt dienden te zijn voor restauratie. Daar waar het interieur weinig of geen documentaire waarde bezat, moest het bronnenmateriaal de doorslag geven. Gestreefd werd naar een zekere chronologische opeenvolging, zonder dit geforceerd toe te passen, om te voorkomen dat bepaalde ruimten een niet verantwoord historisch programma opgedrongen zou worden. Om enerzijds de woonfunctie van het paleis zo goed mogelijk tot uiting te laten komen en anderzijds de stijl van de verschillende bewoners van Het Loo te belichten werd ervoor gekozen om aan alle belangrijke bewoners één of meerdere vertrekken te wijden, waardoor tevens een gevarieerd beeld zou ontstaan van de verschillende vorstelijke woonstijlen door de eeuwen heen.
Dienovereenkomstig kwam het accent te liggen op leden van het Huis van Oranje die daadwerkelijk op Het Loo hebben gewoond. De generaties van vóór de bouwheer konden tot uitdrukking worden gebracht door portretten in de schilderijengalerij en enkele zalen in de oostvleugel langs de bassecour. Met betrekking tot het souterrain werd toen gedacht enkele vertrekken in de rondleiding op te nemen en de vroegere verbinding met de tuin te herstellen. Hiervoor werden het corps de logis en de paviljoens ingericht, waar van oudsher de hoofdbewoners hun appartementen hadden.

7 Vanaf 1971 vergaderen de Commissie van Advies en de Bestemmingscommissie gezamenlijk. De Commissie van Advies bestond vanaf 1972 uit: HKH prinses Beatrix, Mr A.L. des Tombe (voorzitter), leden: Douairière J.H.M.A. van Lawick van Pabst-Doude van Troostwijk, Mr F.W. van den Berg, Drs D.H.G. Bolten, Mr A.E. van Braam Houckgeest, Dr Mr F.J. Duparc, Mr F.Th. Dijckmeester, vicevoorzitter, J. Karsten , Prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer, Ir R. Meischke, Drs E. Pelinck, Prof. W.G. Quist, J.H.K. de Roo van Alderwerelt, Ir J.A.C. Tillema, P.J. Yperlaan, Ir F.C. Faber secretaris. Tevens werden uitgenodigd Ir J.B. Baron van Asbeck, Dr A.W. Vliegenthart en B.J.M.A. Muntenaar.

8 A.W. Vliegenthart, 'Nota museale aspekten Paleis Het Loo, juli 1972', in: *Restauratie en verbouwing van Paleis Het Loo tot Rijksmuseum Paleis Het Loo*. (Groene Band, Deel II).

De vleugels aan de bassecour en de Koningslaan waren in het verleden enkele keren in functie gewijzigd, waarbij de oorspronkelijke indeling verloren was gegaan. Hierdoor waren andere bestemmingen mogelijk, zodat de gebouwen als museum beter tot hun recht zouden komen. Als afzonderlijke eenheden dienden de museale gedeelten van de vleugels apart afgesloten te kunnen worden voor het publiek. De oostelijke vleugel aan de bassecour werd bestemd voor de er algemene geschiedenis van het Huis van Oranje terwijl de staf en een bibliotheek hun onderkomen vonden in de door Peters ontworpen uitbreiding aan de oostzijde. Langs de reeds bestaande 'empiregang' bevonden zich op de begane grond en eerste verdieping reeds 24 vertrekken welke uitstekend geschikt waren voor permanente expositie.
Aan de westzijde langs de bassecour, waar zich oorspronkelijk de paardenstallen bevonden, werd op de begane grond en de verdieping gedacht aan grote ruimten voor wisselende exposities. Langs de Koningslaan werd onder meer rekening gehouden met een zaal voor ontvangsten.
De tuin diende toegankelijk te zijn om de samenhang van huis en tuin te kunnen ondergaan, doch tevens goed afsluitbaar. Een open verbinding met het park was ongewenst vanwege het nabijgelegen Oude Loo en de woning van de familie Van Vollenhoven.

Van Asbeck ging voort op de uitgangspunten van het restauratieplan van Royaards, doch het plan werd in zijn totaliteit veel grondiger en meer wetenschappelijk aangepakt. Royaards was gekomen tot een schetsontwerp, dat door Van Asbeck en zijn medewerkers verder werd uitgewerkt tot een definitief restauratieplan. De rol van de museumstaf mag hierbij zeker niet worden onderschat, waarbij deze zich vooral toelegde op de inrichting der vertrekken en natuurlijk de museale aspecten. Ook het op een veel meer kunsthistorische wijze volgen van en inspelen op de plannen van de architect heeft geleid tot een intensivering van het ontwerp.
Voor zijn ontwerp had Royaards al veel onderzoek verricht naar historische gegevens, plattegronden, beschrijvingen en afbeeldingen. De wens tot reconstructie van het paleis naar de zeventiende-eeuwse situatie vereiste een zo groot mogelijke kennis van het oorspronkelijke gebouw. Deze was nog geenszins volledig te noemen en nieuwe initiatieven werden genomen om hierover meer gegevens te verkrijgen.
Met grote nauwgezetheid werd het bouwhistorisch onderzoek voortgezet, waarin Kranenburg-Vos een grote rol speelde. Zeer veel historisch materiaal in de vorm van beschrijvingen, afbeeldingen en archiefstukken werden bestudeerd, geïnventariseerd en ook geïnterpreteerd, waardoor een bijna volledig beeld ontstond van de bouwgeschiedenis van het paleis en de inrichting van de vertrekken. Ook de kennis over de vroegere bewoning werd sterk vergroot, waardoor het mogelijk werd een getrouw beeld te scheppen van de verschil-

lende woonstijlen der bewoners.[9] Ook met betrekking tot de tuin bleken zeer vele beschrijvingen, plattegronden en prentseries voorhanden te zijn.
Het onder zoek naar bouwsporen ging voort, nu de mogelijkheid bestond om betimmeringen en bespanningen los te halen. Alle vondsten werden zorgvuldig vastgelegd op foto's en tekeningen. Steeds weer werden vondsten gedaan in het huis en de tuin en het was verrassend te ontdekken hoeveel er van de oorspronkelijke toestand aanwezig bleek te zijn. Voor de aanvang van de werkzaamheden werden het hele paleis en alle vertrekken systematisch gefotografeerd door A. Meine Jansen.[10] Het bleek onder meer dat vele betimmeringen nog oorspronkelijk waren en soms achter later aangebrachte bouwdelen tevoorschijn kwamen. In de tuin werden grote delen van de vroegere aanleg teruggevonden. Op grond van al deze gegevens kwam de architect tot de overtuiging dat huis en tuin een eenheid moesten blijven en een algehele reconstructie naar de laat zeventiende-eeuwse toestand verantwoord en wenselijk was.
In 1972 kwam Van Asbeck tot twaalf uitgangspunten voor de restauratie:

1. Amovering van de bovenste verdieping van het corps de logis en van de aangrenzende paviljoens.
2. Amovering van de twee noordelijke aanbouwen van het corps de logis.
3. Amovering van de grote eetzaal.
4. Herstel van de oorspronkelijke roede verdeling van de vensters.
5. Herstel van de oorspronkelijke architectuur de dienstgebouwen langs het voorplein en de Koningslaan.
6. Herstel van de aanleg van het voorplein.
7. Herstel van de Koningstuin.
8. Herstel van een gedeelte van de Koninginnetuin.
9. Herstel van het achterterras.
10. Herstel van het onderhuis met gewijzigde bestemming.
11. Het voorlopig in hoofdzaak handhaven van het dienstgebouwencomplex aan de oostzijde.
12. De ontpleistering van het gebouw, van de beslissing inzake het al van een nieuwe pleisterlaag.

Bij elkaar betekende dit een aantal forse ingrepen, die vanuit de gewenste gedachte om het huis en de tuin als een eenheid te reconstrueren en restaureren heel begrijpelijk waren. De nadere beargumentering op de uitgangspunten stuurde wel erg in de richting van een gewenste situatie (bijvoorbeeld de afbraak van de grote eetzaal, omdat hier geen goede museale bestemming aan gegeven kon wor-

9 Rapport: Restauratie en verbouwing van Paleis Het Loo tot Rijksmuseum Paleis Het Loo van de commissie van advies inzake de bestemming van paleis Het Loo. (Groene banden Deel I, II & III. Deel II, XIV Restauratieplan).

10 Een groot deel van dit fotomateriaal bevond zich nog onder de hoede van Bureau van Asbeck, maar werd in september 2014 overgebracht naar de bibliotheek van het museum. De negatieven van de gemaakte opnamen zijn nog steeds in bezit van A. Meine Jansen.

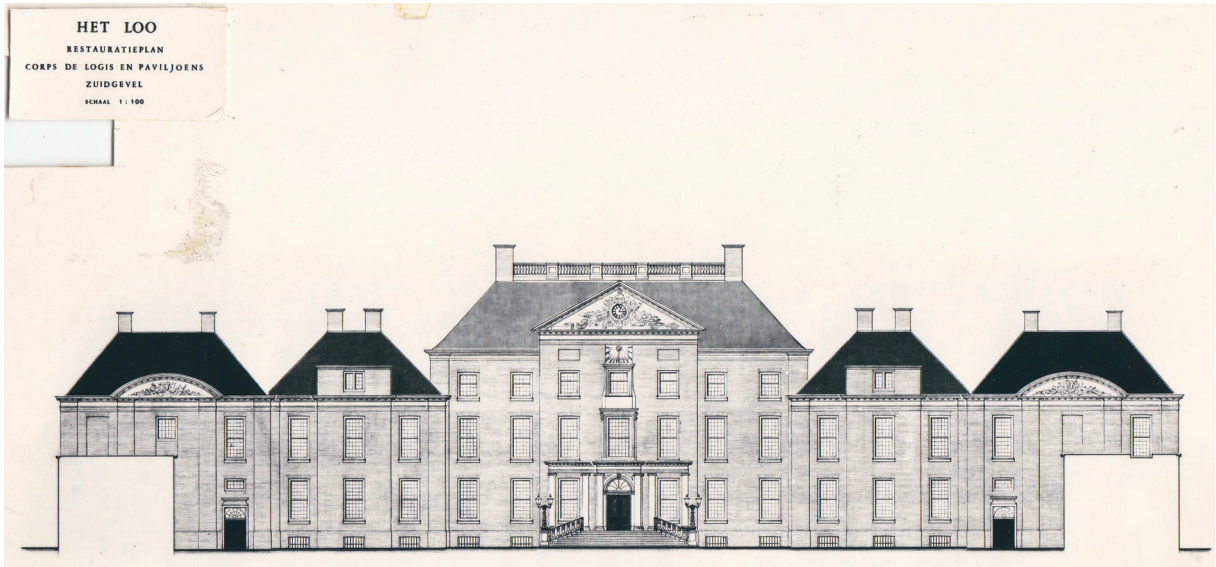

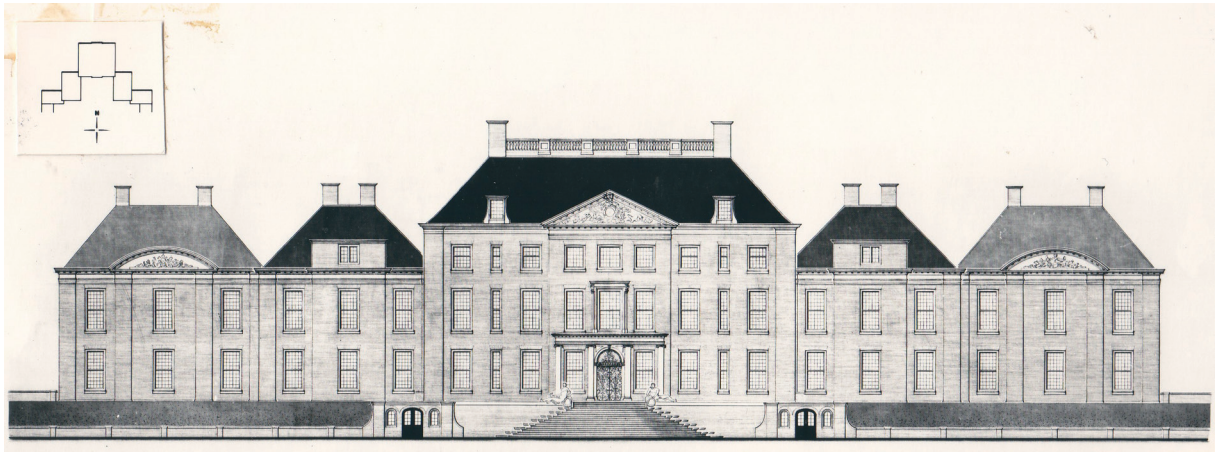

▲▲ Afb. 36. Het restauratieplan van Baron Van Asbeck met de voorgevel van het paleis
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL]

▲ Afb. 37. Het restauratieplan van Baron Van Asbeck met de tuingevels van het paleis
[Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL]

den), doch ook door alle vondsten bleek een reconstructie steeds beter te onderbouwen en verantwoord. Door de aanwezigheid van de oorspronkelijke kozijnen met de kokergaten voor de vroegere schuifvensters en het goed bewaard gebleven metsel- en voegwerk was het oorspronkelijke gevelbeeld getrouw weer te geven. Om de restauratiecommissie hierover goed te laten oordelen werd een proefstuk over drie verdiepingen opgezet.
Door de grote eetzaal af te breken ging Van Asbeck nog een stap verder dan Royaards, die in het behouden van deze eetzaal over een 'concessie' sprak ten aanzien van zijn algehele restauratieontwerp.
Na 1973 volgde een periode van het verkrijgen van de benodigde vergunningen en gelden. Vanwege de hoge kosten was ook toestemming nodig van de Minister van Financiën. In oktober 1974 werd het ingediende restauratieplan goedgekeurd. Ook was al enigszins ingegaan op het belang van de reconstructie van een deel van de geometrische tuinen, met name het deel ten noorden van het huis.

Afb. 38. De oostgevel van het corps de logis met de proefneming waarbij een deel van de gevel is ontpleisterd en er in de vensters op paneel geschilderde ramen met kleine roeden zijn aangebracht
[Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ]

De reeds in gang gezette restauratie van Het Oude Loo eiste veel aandacht, evenals het herstel van de stalgebouwen uit 1904, hoewel deze niet in de oorspronkelijke plannen van Royaards waren opgenomen. Het bleek echter dat het monumentale karakter deze gebouwen zeer bruikbaar maakte om hier tijdelijk het museum in onder te brengen, zolang het paleis werd gerestaureerd. Daarnaast was er ruimte beschikbaar om ook het rijtuigmuseum hier in te huisvesten.

De restauratie-voorstellen brachten in de navolgende jaren tussen plan en uitvoering een grote discussie op gang tussen voor- en tegenstanders.
De kritiek van tegenstanders, zoals Prof.Dr.Ir. C.L. Temminck Groll, hoogleraar restauratie aan de Technische Hogeschool Delft en Jhr. H.W.M. van der Wijck richtte zich met name op de reconstructie naar de zeventiende-eeuwse toestand, waarbij veel van wat later werd toegevoegd diende te verdwijnen. De veranderingen uit de negentiende en twintigste eeuw dienden volgens hen niet uitgewist te worden, omdat het een deel van de geschiedenis van het huis was geworden en door de eenheid van het witte paleis met het groene landschapspark een grote kwaliteit had verworven. Daarnaast bestond bij Temminck Groll evenwel grote bewondering voor de zorgvuldigheid waarmee de plannen werden uitgewerkt. Vermeldenswaard is ook de opvatting van Jhr. C.C.G. Quarles van Ufford in zijn artikel *Architectuur of historie, dat is de kwestie*, waarin de ontwikkeling van de restauratievoorstellen kritisch werd beschouwd, geanalyseerd en uiteindelijk afgewezen.[11]
Toen de discussie werd verplaatst naar een meer openbaar niveau tussen de Tweede Kamer der Staten-Generaal en de Minister van WVC, werd deze gereduceerd tot twee alternatieven, en kregen oneigenlijke argumenten voor de bevestiging van de eigen overtuiging de overhand. Argumenten en cijfers over kosten, bezoekersaantallen en bomenbestand werden over en weer ge- en misbruikt. De motie De Boois c.s. (d.d. 17 juni 1976)[12], die door de Kamer aangenomen werd, pleitte voor een herstel van Het Loo in de uitwendige vorm naar de negentiende-eeuwse toestand, een restauratie die door de Minister als niet consistent werd bestempeld. De motie Veder-Smit c. s. (d.d. 24 augustus 1977) over het niet uitvoeren van de voorgenomen tuinaanleg werd eveneens door de Tweede Kamer aangenomen.[13] Minister Van Doorn van CRM zegde hierop de Tweede Kamer toe de plannen te zullen heroverwegen en advies in te win-

11 C.C.G. Quarles van Ufford, 'Architectuur of historie – dat is de kwestie. De restauratie van Paleis Het Loo kritisch beschouwd', in: *Bulletin KNOB*, 75(1976)5, 267-274.

12 Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1975-1976, 13947, nr. 2, Restauratie van Het Loo, motie van de leden De Boois en Van Ooijen, voorgesteld 17 juni 1976.

13 Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1975-1976, 13947, nr.9, Restauratie van Het Loo, motie van de leden Veder-Smit en De Boois, voorgesteld 24 augustus 1977.

nen van een aantal specifiek deskundigen.[14] Voor Van Asbeck was deze heroverweging aanleiding het onderzoek naar de fonteinen en kunstwerken voort te zetten en deze zoveel mogelijk bloot te leggen en te inventariseren. Tevens volgde een diepgaande studie naar het historisch plantenbeeld in de baroktuin met een aanvullend rapport van twee daartoe uitgenodigde deskundigen, Prof. D. Hennebo en Dr. A. Hoffmann.

De rapportages van de deskundigen werden bestudeerd door de Commissie van Advies. Het bleek dat alleen het rapport van de heren Boer, Copijn en Temminck Groll negatief adviseerde over de reconstructie. De overige deskundigen waren allen voor. Hierop besloot de Commissie van Advies unaniem de minister te adviseren de zeventiende-eeuwse tuin achter het paleis te herstellen. De belangrijkste criteria waren hierbij de eenheid van huis en omliggende buitenruimten te herstellen, waarbij de openstelling voor een groot publiek in belangrijke mate meewoog. De unieke situatie van Het Loo rechtvaardigde het afwijken van de op dat moment gangbare restauratie-opvatting. De minister deelde de opvatting van de Commissie van Advies en besloot daarop niet in te gaan op de moties van de Tweede Kamer.

Na een tweede bezoek aan Het Loo en het antwoord van staatsecretaris Wallis de Vries d.d. 12 mei 1978 berichtte de Vaste Commissie voor CRM dat zij zich niet verder zou verzetten tegen een reconstructie van de tuin direct achter Het Loo, mits het aanwezige bomenbestand van de Boventuin een uiterst zorgvuldige behandeling zou krijgen en zoveel mogelijk gespaard zou worden. De uitvoering van de reconstructie van de Boventuin diende gefaseerd te worden uitgevoerd om het aanwezige bomenbestand zo lang mogelijk te conserveren.[15]

14 Deskundigen: Prof.dr. D. Hennebo, prof.dr. C.L. Temminck Groll, W.C.L. de Boer en J.O.J. Copijn.

15 A.C. Kranenburg-Vos, *De Tuin* (Halfjaarlijks Rapport, nr. 3, oktober 1978) 4-5.

1.4 De restauratie van 1977-1984

1.4.1 Algemeen

Na de opdrachtverlening in 1970 aan Van Asbeck duurde het zeven jaar voordat de restauratie daadwerkelijk van start ging. Deze tijd was hard nodig om nader bouwkundig onderzoek te doen, alle plannen goed uit te werken en alle deelopdrachten aan de vele restauratiespecialisten voor te bereiden. In de vergaderingen van de sinds augustus 1972 samengevoegde commissie met als taak 'de regering te adviseren inzake de restauratie en inrichting van het Rijksmuseum Paleis Het Loo', werden over alle belangrijke zaken beslissingen genomen en ter goedkeuring voorgedragen aan de minister. In 1973 was het ontwerp voor de restauratie in hoofdlijnen gereed, waarbij werd voorgesteld het oorspronkelijke zeventiende-eeuwse karakter van het huis te herstellen en een groot gedeelte van de uitbreidingen van 1894 tot 1911 af te breken. Over de tuin werd nog geen besluit genomen.
Bij de presentatie van het restauratieplan van 1973 werd nog gedacht de restauratie te verdelen in vier etappes. Uiteindelijk werd deze in twee delen aanbesteed, waarbij de eerste fase de restauratie van het corps de logis en de vier paviljoens omvatte. De tweede fase ging twee jaar later van start met de restauratie van de beide vleugels.
Omdat de eerste fase meer tijd vergde wegens de hoogwaardige afwerking van het interieur werden beide fases tegelijk voltooid.

- Als opdrachtgever fungeerde de Hoofdafdeling bouw van de Rijksgebouwendienst, vertegenwoordigd door de directeur Ir. F.C. Faber, die jarenlang als secretaris van de Commissie tot Advies de voorbereiding tot de restauratie intensief had meegemaakt.
- Ir. G. Hougee, Hoofd projectbureau III van de Rijksgebouwendienst, was als bouwcoördinator verantwoordelijk voor de begeleiding en coördinatie en financiële aspecten van het hele project.
- De architect (Van Asbeck) was verantwoordelijk voor het ontwerp, de directievoering, het maken van de werktekeningen en had de leiding in de werk-, bouw- en directievergaderingen. In het paleis was aan de Koningslaan een aparte dependance van het architectenbureau gehuisvest, waar gedurende de restauratie zo'n 10 tot 15 bouwkundigen (opzichters en tekenaars) werkzaam waren. In totaal werden bijna 1500 werktekeningen geproduceerd.
- De kostenbewaking en planning was in handen van Ingenieursbureau Brink B.V. te Voorburg.

- Door de Rijksgebouwendienst werden voorts werkzaamheden verricht door de Afdelingen Constructie, Electrotechniek, Warmte- en Luchttechniek, en Lift- en Transporttechniek.
- De inrichtings- en gebruiksaspecten stonden onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van CRM en de directie van Rijksmuseum Paleis Het Loo, vertegenwoordigd door de directeur Dr. A. W. Vliegenthart.

De coördinatie en planning werd voorts afgestemd in werkvergaderingen (indien nodig iedere week op de woensdag en vrijdag), Bouwvergaderingen (elke veertien dagen) en directievergaderingen (ca. een maal per maand). Ter voorbereiding op fase II werden in 1977 en 1978 tevens coördinatievergaderingen gehouden.

De reconstructie van de Formele tuin vormde een apart geheel ten opzichte van de restauratie van het paleis.
In de Bijlagen volgt een uitgebreide lijst van alle bij de restauratie betrokken personen, instanties en bedrijven.

1.4.2 Eerste fase

Op 27 januari 1977 begon de aannemer, de Loo-combinatie Boele van Eesteren/Woudenberg Rhenen, met de voorbereidende werkzaamheden in het omliggende terrein. Het werk in het paleis ging van start met het demonteren van alle parketvloeren, waarbij de vloer van de grote eetzaal het eerst aan de beurt was, want hoewel de zaal zelf werd afgebroken, werden alle waardevolle onderdelen van het interieur, zoals betimmeringen en het stucplafond zorgvuldig gedemonteerd, zo nodig geconserveerd en opgeslagen. De Kleine Eetzaal, welke in 1911 was verplaatst, werd volledig gedemonteerd. De overige vertrekken werden grotendeels ontmanteld. Parketvloeren, ondervloeren plafonds, behangsels, wandbespanningen, deuren, stookplaatsen spiegels en betimmeringen werden zorgvuldig verwijderd, genummerd en opgeslagen.
Aan de buitenzijde werden eerst de bordessen en stoepen verwijderd, waarna steigers tegen de gevels werden geplaatst. Alvorens de pleisterlaag af te bikken werden eerst alle zonneblinden verwijderd. In juli 1977 volgde de demontage in onderdelen van de zandstenen timpanen van het corps de logis. Nadat eerst aan de achtergevel de aanbouwen uit 1894 en de grote eetzaal werden gesloopt, werd in augustus 1977 over het corps de logis een grote werkkap geplaatst, om onder droge omstandigheden de kap en de bovenste verdieping te kunnen verwijderen, welk werk eind september al gereed was.
De vloeren van het onderhuis werden geheel verwijderd om plaats te maken voor een betonconstructie met waterkering. Hierna volgde het constructieve herstel van gevels, tussenmuren en balklagen, die werden verstevigd met stalen balken.
Alle bouwsporen van vroegere doorgangen en vensters werden gedocumenteerd, en getoetst aan het archiefonderzoek, wat vaak weer tot hernieuwde bestudering leidde. Met name de sporen van

de aansluitingen van de vroegere colonnade tegen het corps de logis en de vleugels werden uitgebreid onderzocht. In de fundering was de colonnade helaas niet terug te vinden. In de trappenhuizen werden sporen aangetroffen van vroegere trappen en steeds weer bleek het noodzakelijk de plattegrond van 1695 te vergelijken met die van Schonck uit 1767. Andere vondsten waren de stucafwerking van de vestibule en de restanten van de vloertegels in wit marmer en rode en grijze Ölandsteen. De plafonddelen van de vertrekken 201 en 202 bleken aan de achterzijde rijk zeventiende-eeuws schilderwerk te bevatten. In de beschrijving per vertrek wordt hier uitgebreid op in gegaan.[1]

Tot maart 1978 werd gewerkt aan het ontpleisteren, schoonmaken en herstellen van de gevels, waarbij de plinten van het corps de logis en de paviljoens werden afgehakt en opnieuw opgemetseld.

Aan het westelijk binnenpaviljoen werd het hoofdgestel gedemonteerd en opnieuw aangebracht op de juiste hoogte, nadat de verdieping uit 1911 was verwijderd. Na het plaatsen van de nieuwe geprefabriceerde kap konden de dakkapellen en het buitendakse gedeelte van de schoorstenen worden opgemetseld. De kozijnen met gebreken werden uitgenomen, hersteld, aangeheeld en vervolgens opnieuw geplaatst.[2]

Eind april 1978 was de leibedekking van de westelijke paviljoens gereed en kon de noodkap worden verplaatst naar de oostelijke paviljoens. Ook de steigers werden verplaatst nadat alle werkzaamheden aan de gevel waren voltooid. Over een aantal gevelvlakken kon de nieuwe raamindeling nu voor het eerst van een afstand worden bezien. Ook het herstelwerk aan de gevels van het corps de logis vorderde snel. Alle zandsteen onderdelen ter plaatse van de kroonlijst werden opnieuw aangebracht, waaronder de timpaanbeelden, gerestaureerd door de steenhouwer-restaurateur J .Th.C. M. Brinkman. De oostelijke paviljoens werden tot hun oorspronkelijke proporties teruggebracht, waarbij de galerij tot de vroegste vorm werd hersteld, nl. één travee breed. Ook de omvang van de kleine eetzaal werd nu herkenbaar.[3]

De werkkap kon in april 1979 worden verwijderd, nadat al het lood- en leiwerk was voltooid. De frontons konden weer optimaal worden bewonderd en de geschilderde zandstenen jachttaferelen waren weer duidelijk zichtbaar tegen een achtergrond van metselwerk. Enkele balusters van het dakterras werden vernieuwd, waarna het oorspronkelijke hek kon worden geplaatst. Het hoogste punt werd bereikt op 3 december 1982. In het interieur werd gewerkt aan de geconditioneerde centrale verwarming en de elektrische installatie, terwijl in het oostpaviljoen de galerij zijn definitieve vorm verkreeg.

1 Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, mededelingen over het eerste halfjaar* (Halfjaarlijks rapport nr. 1, september 1977) 1-6.

2 Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden tot maart 1978* (Halfjaarlijks rapport nr. 2, april 1978) 1-2.

3 Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden van maart tot oktober 1978* (Halfjaarlijks rapport nr. 3, oktober 1978) 1-3.

Voor de restauratie van het smeedwerk van de hekken, de lantaarns bij de hoofdingang en een nieuw te maken verguld smeedijzeren hek aan de achterzijde van het corps de logis werden drie smederijen uitgenodigd. Wim Jonkers uit Gorssel kreeg de opdracht om deze hoogstandjes van smeedkunst uit te voeren.[4]
De werkzaamheden aan de technische installaties bleven zeer intensief en duurden voort tot begin 1982. Op 15 december 1980 werd 's-avonds een brand ontdekt op de zolder van het corps de logis, welke na enkele uren kon worden bedwongen. Een deel van het platte dak gedekt met lood ging hierbij verloren, doch de historische ruimten werden gelukkig niet getroffen door brand- of waterschade.[5]
Nadat alle installaties waren geplaats konden de vertrekken worden afgetimmerd en gestucadoord, waarbij eerst de tweede verdieping geheel werd afgewerkt. In september 1981 was men hiermee zodanig gereed dat met het schilderwerk kon worden begonnen.
In september 1981 werd ook gestart met het aanbrengen van de gerestaureerde betimmeringen van de bijzondere vertrekken op de eerste verdieping, en de vloer van de begane grond.
Een apart onderdeel vormde de restauratie van de schilderingen op hout en doek die in ruim twintig vertrekken voorkwamen. Hiervoor was een schilderingencommissie in het leven geroepen om de architect te adviseren. De Rijksgebouwendienst nodigde na selectie zes restaurateurs uit voor prijsindicaties. Het betrof hier schilderingen op lambriseringen, deuren, stookplaatsen, houten plafonds, en enkele zeventiende-eeuwse doeken op spieramen en schilderingen op doek van ca. 80 jaar oud, zoals in het hoofdtrappenhuis, de kleine eetzaal en een aantal plafonds uit diverse vertrekken.
Iedere restaurateur werd gevraagd een proeve van zijn restauratiemethode te laten zien. Tevens werd een lijst met richtlijnen opgesteld door de schilderingencommissie. Na beoordeling van de prijs en de proef werd het werk tenslotte verdeeld over drie restaurateurs, waarbij een ieder die onderdelen kreeg opgedragen waarin hij excelleerde.[6] Het waren de heren J. Otter te Voorst, E. Jetter te Vreden (West-Duitsland) en D. Schoonekamp te Amsterdam. Een tegenvaller was de toestand van de schilderingen op doek in het grote trappenhuis uit 1898, die tijdens de restauratie ernstig achteruit ging en met voorrang gerestaureerd diende te worden.[7] Otter verrichtte een uitgebreid onderzoek naar deze schilderingen en legde dit vast in een rapport.[8] Ook zijn restauratiemethode werd verantwoord in diverse rapporten.[9] Voorts kreeg Otter opdrachten voor het beschil-

4 A.C. Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden van september 1979 tot september 1980* (Halfjaarlijks rapport nr. 5, december 1980) 5-11.
5 A.C. Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden van september 1980 tot mei 1981* (Halfjaarlijks rapport nr. 7, augustus 1981) 2-4.
6 *Advies schilderingencommissie* (Halfjaarlijks rapport nr. 4, juli 1979).
7 A.C. Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden van september 1979 tot september 1980* (Halfjaarlijks rapport nr. 6, december 1980) 7.
8 J. Otter, *Rapport onderzoek trappehuis Paleis 't Loo*, Apeldoorn (februari 1980).
9 J. Otter, *Verslag van de gedeeltelijke restauratie van het trappehuis in Paleis 't Loo Apeldoorn* (4 november 1980) en J. Otter, *Verslag retoucheren trappehuis* (1981).

derde houtwerk van de audiëntiezaal en de kleine eetzaal. Jetter restaureerde het schilderwerk in de oorspronkelijke bedkamer van Mary (ruimte 302) en het plafond van de oude eetzaal (ruimte 201). Schoonekamp restaureerde onder meer de plafonds in de vertrekken 202 en 216. Zoveel mogelijk werden de onderdelen in de eigen ateliers gerestaureerd.
Het bijzonder schilderwerk in de audiëntiezaal en het trappenhuis was in 1981 grotendeels gereed. Het stucwerk in de galerij en vertrek 335 werd voltooid in maart 1982, waarbij grote delen oorspronkelijk stucwerk in de plafonds werden verwerkt. De schrijnwerker H.P.L. Hoefnagel uit Heusden verrichtte snijwerk voor de audiëntiezaal, en later ook voor de ontbrekende delen van architraaflijsten van de galerij.[10]
In het onderhuis werden in september 1982 de vloeren aangebracht en de Delftse tegels in de confiturenkelder gerepareerd. Ook het metselwerk van de grot en de ondergrondse gang naar de Benedentuin werd voltooid. De afwerking met schelpen zou echter eerst in 1986 plaatsvinden en werd uitgevoerd door Atelier Otter. Begin 1983 waren de bouwkundige werkzaamheden van het corps de logis en de paviljoens grotendeels voltooid en startte de inrichting en stoffering van de vertrekken.

1.4.3 Tweede fase

Van december 1978 tot en met februari 1973 vonden besprekingen plaats over de aanbesteding van de tweede fase betreffende de restauratie en verbouwing van de vleugels.[11]
Op 16 april 1979 werd met fase II begonnen. Ten behoeve van de noodzakelijke dienstruimten bleef een deel van de uitbreiding uit 1911 achter de oostvleugel bestaan. Men begon met het verwijderen van de versteende kalklagen aan de gevels door middel van stralen, waaronder het metselwerk zich in een zodanig goede staat bleek te bevinden, dat met voegen kon worden volstaan. Inwendig werden nieuwe vloeren aangebracht, terwijl het meeste houtwerk opnieuw werd 'gehout' in een mahoniekleur.
Veranderingen aan de bestaande toestand waren het bouwen van een archiefruimte, waarboven de bibliotheek zijn plaats kreeg en een extra diensttrap.
Hoofdschotel vormden echter de oost- en westvleugel uit de zeventiende eeuw, die in 1911 grondig waren verbouwd. Nu werd vooral het exterieur teruggebracht naar de oorspronkelijke toestand, door de gevelhoogte weer te verlagen en de vensters te wijzigen naar de zeventiende-eeuwse toestand. Aan de westvleugel werden alle aanbouwen uit het begin van deze eeuw afgebroken. De kappen konden worden gehandhaafd, op die van de hoek- en eindpaviljoens na. Bij

10 A.C. Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden van juli 1981 tot februari 1982* (Halfjaarlijks Rapport nr. 8, april 1982) 3-11.
11 A.C. Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden van september 1979 tot september 1980* (Halfjaarlijks rapport nr. 6, december 1980) 5-11.

het ontmantelen van de vloeren in de westvleugel aan de bassecour bleek de balklaag afkomstig te zijn van de oorspronkelijke kapspanten van het corps de logis.[12]
De westvleugel aan de bassecour werd bestemd voor tijdelijke exposities. De voormalige paardenboxen werden in twee kleuren baksteen in de vloer aangeduid.[13] In september 1982 waren de beide vleugels aan de bassecour nagenoeg gereed. In de westvleugel aan de Koningslaan was men in deze periode bezig met het aanbrengen van de oude betimmering van de vestibule van het corps de logis en het stucplafond van het restaurant, de voormalige grote eetzaal. Voor de vestibule van het restaurant werd een nieuwe betimmering ontworpen, waarin een aantal reliëfs met Oranjeportretten zijn opgenomen, afkomstig uit het passagiersschip de 'Oranje'. Zo werden alle bijzondere interieurs, afkomstig uit het paleis (die daar geen bestemming kregen) gebruikt voor vertrekken in de vleugels. Bij de inrichting van de oostvleugel werd zoveel mogelijk de negentiende-eeuwse detaillering gehandhaafd, zoals die voor restauratie werd aangetroffen. Ook de voormalige eetkamer van de familie Van Vollenhoven die in de zestiger jaren werd ontworpen door Royaards bleef in ere. Daarnaast werden twee vertrekken ingericht met wandschilderingen afkomstig uit het Rijksmuseum.
Begin 1983 waren de bouwkundige werkzaamheden gereed en ging men verder met het afwerken van de vertrekken. Aan de hand van oude foto's en inventarissen was voor ieder vertrek de inrichting reeds grotendeels bepaald. Vele oude bespanningen, vloerkleden en gordijnen van voor de restauratie werden gebruikt, na te zijn hersteld en schoongemaakt. De Fa. Ruys uit Zeist adviseerde hierbij en leverde de benodigde nieuwe bespanningen, vitrages en gordijnen. Tot aan de opening op 20 juni 1984 en ook nog daarna bleef men in de weer om alles perfect in orde te krijgen.

1.4.4 De tuin

Ook ten aanzien van de tuin werden vorderingen gemaakt. De derde en vierde fase van de restauratie betroffen respectievelijk de bouw van de tuinmuur om de formele tuin en de reconstructie van de formele tuin.
Op 12 mei 1978 had de staatssecretaris Wallis de Vries besloten de tuin te herstellen conform het restauratieplan Van Asbeck, daarin gesteund door de Commissie van Advies inzake de restauratie en inrichting van Rijksmuseum Paleis Het Loo.
Voorwaarde was wel dat het aanwezige bomenbestand van de Boventuin een uiterst zorgvuldige behandeling zou krijgen en zoveel mogelijk gespaard zou worden. De uitvoering van de reconstructie

12 A.C. Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden van september 1979 tot september 1980* (Halfjaarlijks rapport nr. 6, december 1980) 8-11.

13 A.C. Kranenburg-Vos, *Restauratie Het Loo, werkzaamheden van september 1980 tot mei 1981* (Halfjaarlijks rapport nr. 7, augustus 1981) 2-4.

van de Boventuin diende gefaseerd te worden uitgevoerd om het aanwezige bomenbestand zo lang mogelijk te conserveren.
Door de landmeetkundige dienst van de gemeente Apeldoorn werd de gehele tuin opgemeten om de historische plattegronden te kunnen controleren. Hieruit kwam naar voren dat de oude plattegronden niet geheel nauwkeurig waren.
Tussen 1980 en 1984 werd de zeventiende-eeuwse formele tuin gereconstrueerd. Dit was mogelijk dank zij de grote hoeveelheid gegevens die voorhanden was. Grote delen van de oorspronkelijke aanleg kwamen bij de opgravingen weer te voorschijn. Voorts kon gebruik worden gemaakt van talloze historische beschrijvingen, prenten en plattegronden.
Samen met het gereconstrueerde paleis ontstond weer een eenheid tussen huis en tuin zoals deze in de zeventiende eeuw ontworpen was.[14]
Op 20 juni 1984 tenslotte werd het Rijksmuseum Paleis Het Loo officieel geopend door H.M. Koningin Beatrix.

1.4.5 Conclusie

Vijftien jaar na de discussie rond de restauratie van Het Loo kan wat afstand genomen worden van de gevolgde weg en valt een oordeel te geven over de reconstructie van huis en tuin en het gebruik als museum. De vraag kan gesteld worden of de beslissing tot reconstructie de juiste is geweest.
De reconstructieplannen hebben tot gevolg gehad, dat zeer veel studie is verricht naar velerlei aspecten van de laat zeventiende-eeuwse toestand. Daarbij werden de latere bouwfasen niet vergeten en werden belangrijke gegevens uit die periodes vastgelegd, ook als deze niet meer zouden worden toegepast. Voor het corps de logis en de paviljoens was de vroegste periode maatgevend. Waardevolle onderdelen uit latere periodes, zoals bijvoorbeeld de negentiende-eeuwse betimmering van de vestibule werden opnieuw opgebouwd in de westvleugel. De meeste aanbouwen vanaf de late negentiende eeuw werden gesloopt, doch deze onderdelen bezaten weinig meerwaarde. Een uitzondering hierop was de grote eetzaal, doch als consequentie van de reconstructie kon deze niet worden gehandhaafd. Onderdelen van het plafond en de wandbetimmering werden elders echter opnieuw toegepast.
Wanneer gekozen zou zijn voor een conserverende restauratie dan zou het paleis zonder twijfel even ingrijpend onder handen zijn genomen, vanwege alle constructieve verbeteringen en technische installaties die op een 'onzichtbare' manier moesten worden weggewerkt. Alleen zou er minder aanleiding zijn geweest om zo diepgaand al het bestaande werk te onderzoeken. Dit bleek veelal uit oorspronkelijk werk te bestaan. Op vele vakgebieden zijn bij de res-

14 Bij het huidige onderzoek en de rapportage bleven de tuinen buiten beschouwing. In 1991 werden zij door Vis behandeld in het vijfde deel van zijn rapportage [L. Vis, Bouwhistorische documentatie en waardebepaling Rijksmuseum Paleis Het Loo. Deel V. Tuinen].

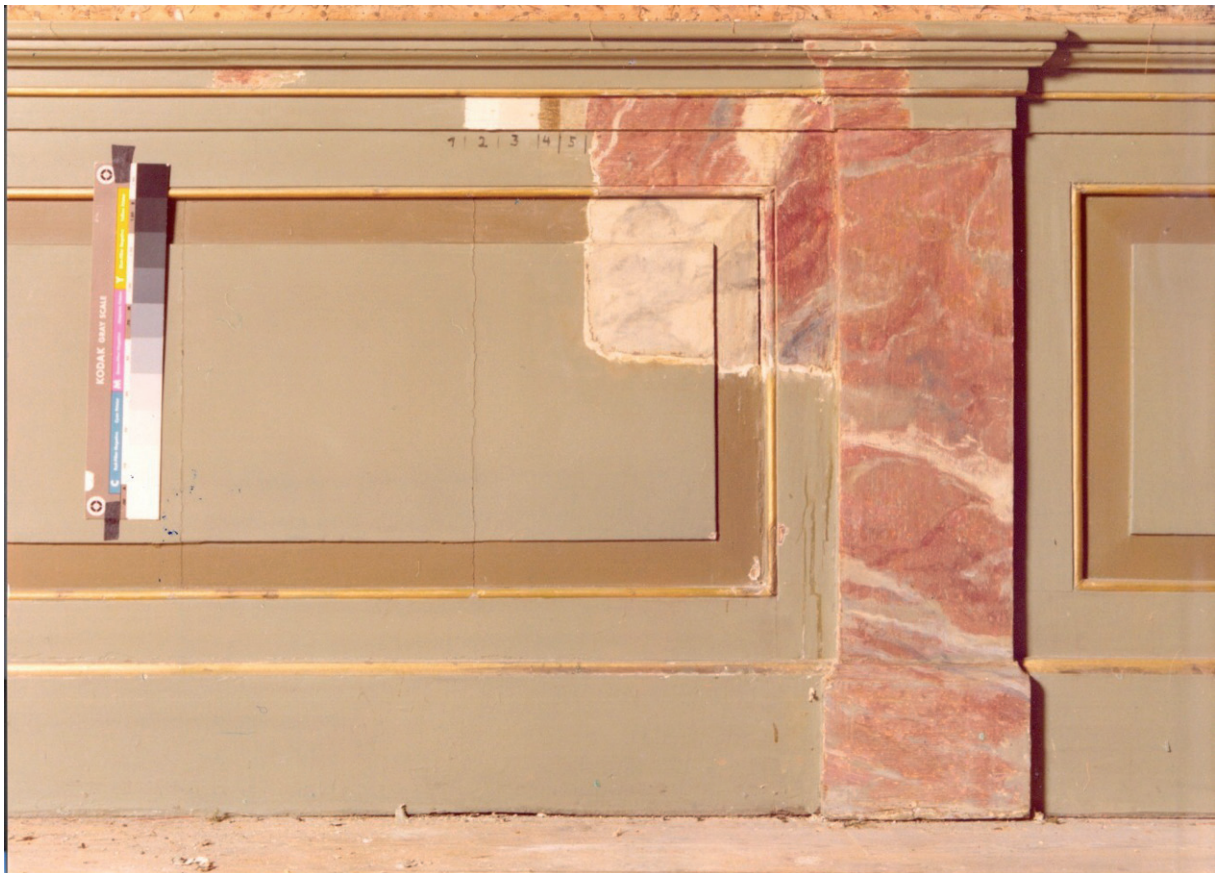

Afb. 39. Voorbeeld van het kleuronderzoek in een van de vertrekken waarbij een deel van de marmerschildering is vrijgelegd
[Foto EJN]

tauratie nu kwalitatief zeer hoogwaardige afwerkingen gerealiseerd, die vaak volgens nieuwe technieken tot stand kwamen. Een goed voorbeeld is het schilderwerk van de lambriseringen en deuren van de hoofdvertrekken. Door middel van kleurtrappen[15] werden eerst alle verschillende verflagen blootgelegd, waarna gekozen werd voor de oorspronkelijke marmerschildering. Hierbij werden alle bovenliggende verflagen verwijderd volgens chemische weg of de schrapmethode. De kleurtrappen bleven echter gehandhaafd, zodat ook nu nog kan worden bekeken welke kleuren in de loop der tijd zijn toegepast (afb. 39). In die zin heeft de restauratie een voortrekkersrol gespeeld.

De inrichting en stoffering van de vertrekken werd gebaseerd op historische gegevens en zeer minutieus uitgevoerd. Doordat ieder vertrek een bepaalde periode vertegenwoordigt is een grote variatie aan interieurs verkregen. Daarbij zijn afwisselend keuzes gemaakt, die meestal gebaseerd zijn op een inventarislijst, een aquarel of een oude foto. De bijbehorende bewoner is vaak vertegenwoordigd door portretten aan de wanden, die dus eigenlijk niet in het interieur thuishoren, maar die wel bij het tijdsbeeld passen. Voor de bezoeker die dit alles in zich op moet nemen een wat beter te dateren geheel.

Velen komen in de eerste plaats vanwege hun belangstelling voor de geschiedenis van het Koninklijk Huis. Met de rondgang verkrijgen

15 Vis gebruikte hier nog de term verfladders. Inmiddels is kleurtrappen de gebruikelijke term.

zij een impressie van de woonstijlen van de verschillende vorstelijke bewoners van Het Loo. Door de verfijning van de inrichting valt ook voor de gespecialiseerde bezoeker zeer veel te zien en te bestuderen. Gelukkig blijft Het Loo grote aantallen bezoekers trekken, zodat ook in dat opzicht de restauratie een succes is.
Hoewel de zeventiende-eeuwse toestand grotendeels is teruggebracht is het jammer dat het museum niet op eenzelfde wijze kan worden betreden als in de zeventiende eeuw. Een bezoeker van Willem III kwam binnen in de vestibule, en liep via de brede trap en het hoge trappenhuis naar de audiëntiezaal. Afhankelijk van zijn status of relatie tot de stadhouder mocht hij verdergaan naar achtereenvolgens de voorkamer, bedkamer en tenslotte het kabinet. De rijkdom van de inrichting liep synchroon met de belangrijkheid van het vertrek. Deze route, waarop het corps de logis ruimtelijk geheel is ontworpen valt door de huidige bezoeker niet goed te ervaren. Bij veel bezoekers is de te volgen route een tamelijk inspannende bezigheid wegens de veelheid aan steeds verschillende interieurs. Doch dan, na de beslotenheid van het huis volgt de weidsheid van de tuin, die voor veel bezoekers toch overweldigend moet zijn. De beschutting door de hoge bomen in de verte geven een schitterend contrast met de vlakke geometrische tuin. De variatie van de fonteinen, de beelden en planten en parterres is groot en valt op vele manieren te beschouwen. Ook het gezicht vanuit de tuin op het paleis is zeer boeiend, waarbij het vergulde hek in het midden een grote aandachttrekker is.
Uit wetenschappelijk oogpunt bezien is de reconstructie succesvol. Het heeft velen gestimuleerd zich te verdiepen in de historische tuinkunst. De belangstelling daarvoor is sedertdien enorm gegroeid, getuige de vele studies, proefschriften en symposia die inmiddels zijn verschenen en gehouden.

1.5 Samenvatting bouwfasering

Fase 0 • 1684
Aankoop van het Oude Loo met omliggend terrein door stadhouder Willem III.

Fase 1 • 1686
Bouw van een jachthuis dat met twee colonnades is verbonden met twee dienstvleugels. De plannen werden geleverd door de Parijse 'Académie d'Architecure, maar vermoedelijk belangrijk aangepast door architect Jacob Roman.

Fase 2 • 1692-1694
Kort na de kroning Willem III tot koning van Engeland volgende een omvangrijke uitbreiding van het complex. De beide colonnades maken plaats voor dubbele paviljoens. Ook het bestaande interieur van het corps de logis onderging daarbij belangrijke vernieuwingen. De plannen waren van de hand van Jacob Roman en Daniël Marot.

Fase 3 • 1694-1807
Het exterieur van het complex onderging in deze periode geen grote veranderingen. Het Loo bleef tot 1764 onbewoond. In 1767 maakte P.W. Schonck een volledige opmeting van het paleis. De wijzigingen van het interieur hadden eveneens een beperkt karakter.

Fase 4 • 1807-1816
De voornaamste wijziging betrof het pleisteren van de buitengevels. Bij het interieur vonden nauwelijks wijzigingen plaats.

Fase 5 • 1816-1873
Ook in deze periode hebben de veranderingen vooral betrekking op kleine wijzigingen van het interieur. In 1863 werd de kleine eetzaal nieuw ingericht, evenals het appartement van koningin Sophie. In 1869 volgden het appartement van prins Hendrik, de grote eetzaal en de antichambre. De schouwburgzaal in de westvleugel kreeg een nieuwe inrichting in Lodewijk XIV-stijl naar plannen van H.F.G.N. Camp.

Fase 6 • 1873
Naar ontwerp van L.H. Eberson kwam achter de oostvleugel een kunstzaal tot stand. Dit was de eerste feitelijke uitbreiding sinds 1692.

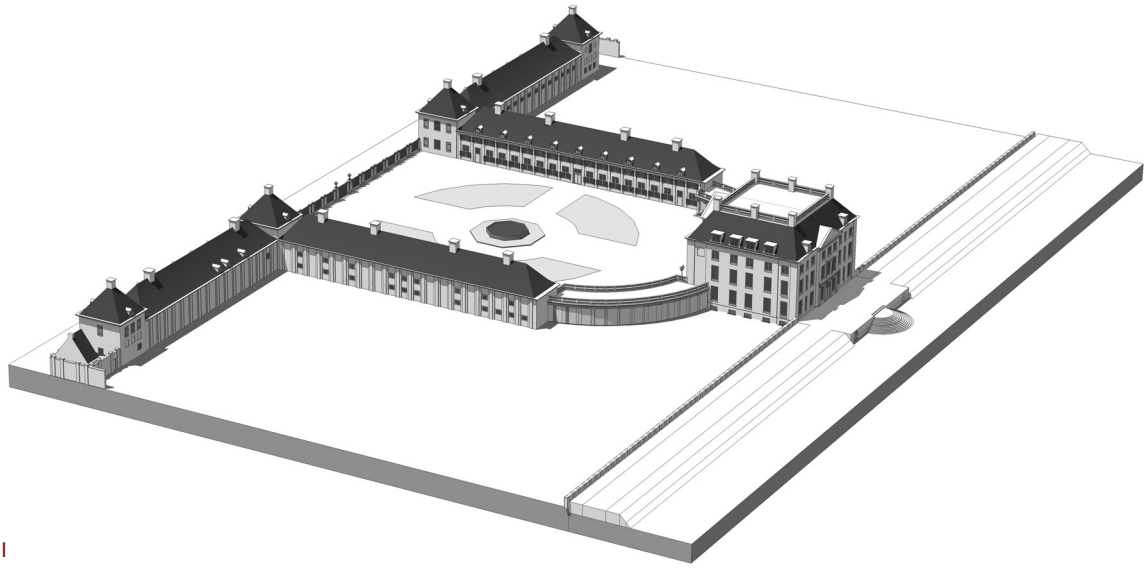

Afb. I

Afb. I t/m V Vogelvluchten van Het Loo gezien uit het noordoosten met de reconstructies van de oudste situatie met de colonnaden rond 1687 (I), rond 1700 met de nieuwe paviljoens (II), na het gereedkomen van de uitbouwen van het corps de logis in 1894 (III), na de verbouwing door Peters in 1914 (IV) en de situatie sinds 1984 na de laatste restauratie (V)

Fase 7 • 1896-1898
Het corps de logis kreeg aan de achterzijde twee aanbouwen met badkamers, toiletten en personeelsvertrekken.

Fase 8 • 1907-1910
Bouw van een nieuw stallencomplex aan de zuidwestzijde van het paleis naar ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters. Na het gereedkomen daarvan was het pas mogelijk de westvleugel aan te pakken, waarin de stallen daarvoor gevestigd waren.

Fase 9 • 1911-1914
Ingrijpende verbouwing en vergroting van het paleis, eveneens naar plannen van rijksbouwmeester Peters. Het corps de logis en de binnenpaviljoens kregen een extra verdieping, terwijl de oostvleugel aan de achterzijde belangrijk werd uitgebreid. De oost- en de westvleugel kregen beide een volwaardige verdieping. De bestaande kapconstructies werden vrijwel volledig vernieuwd. Aan de oostzijde van het corps de logis verrees een grote balzaal, terwijl de schouwburgzaal verplaatst werd naar de westvleugel. Voor een betere verbinding tussen de dienstruimten in de beide vleugels kwam onder de bassecour een verbindingstunnel tot stand.

Fase 10 • 1977-1984
Ingrijpende restauratie waarbij gekozen werd voor een reconstructie naar de toestand van rond 1700. Het resultaat van de verbouwing door Peters ging vrijwel volledig verloren. De verhoging van corps de logis, binnenpaviljoens en de beide vleugels werd ongedaan gemaakt. Alleen in de oostvleugel bleven belangrijke onderdelen uit de periode 1911-1914 bewaard.

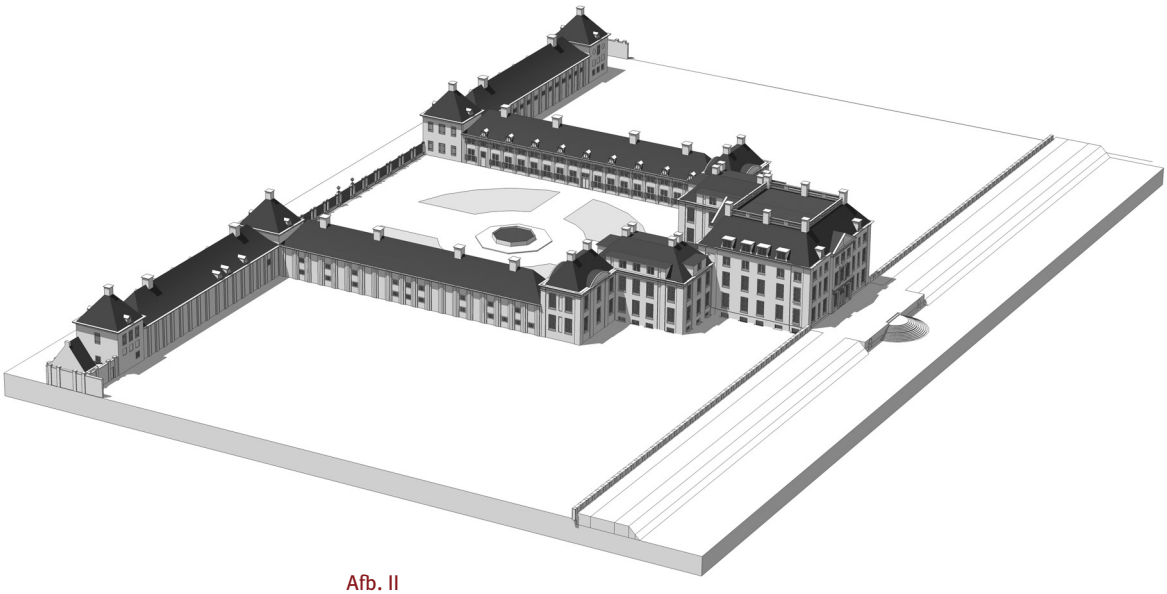

Afb. II

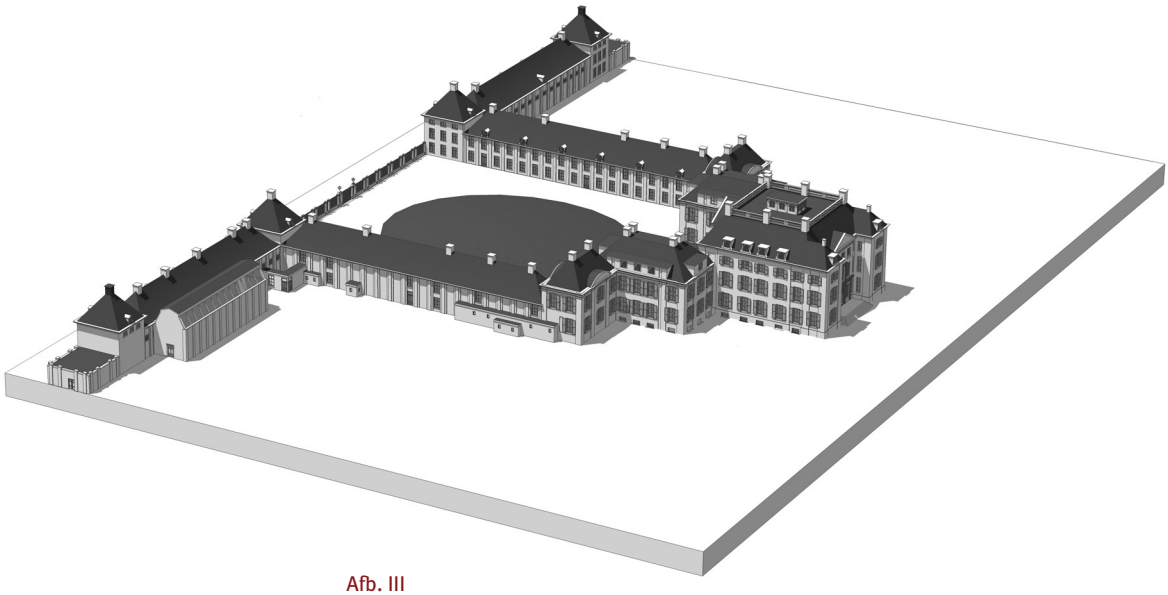

Afb. III

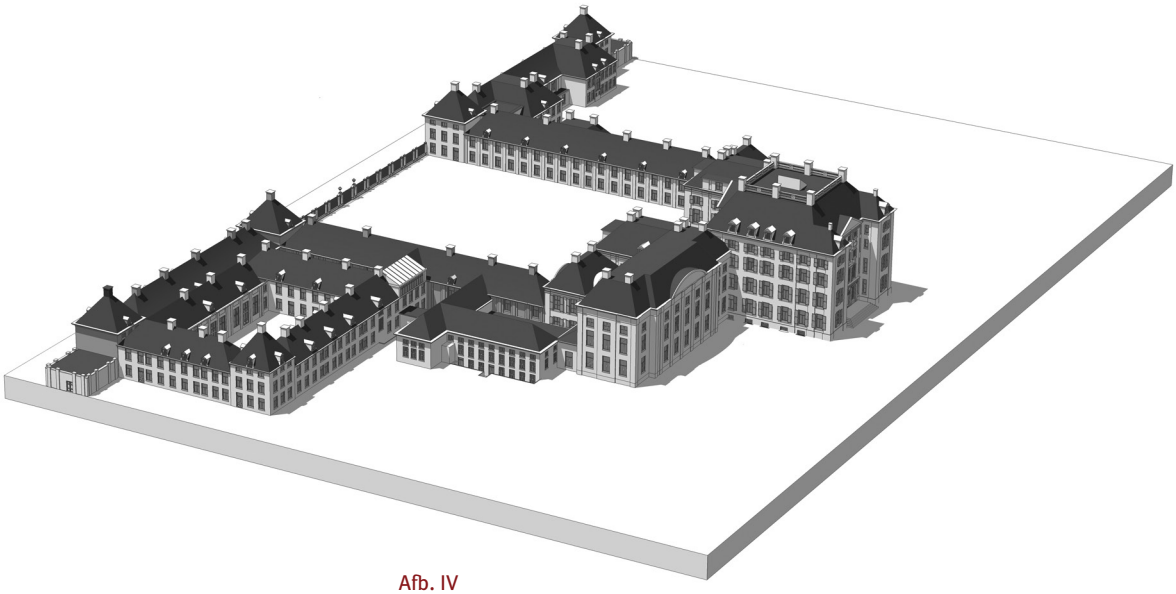

Afb. IV

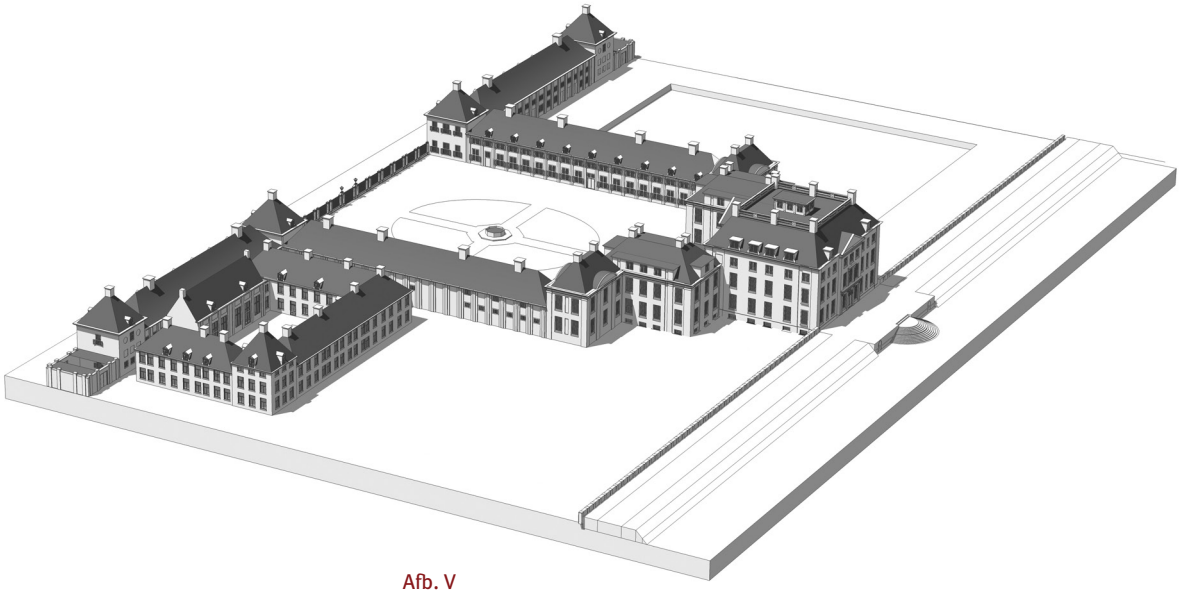

Afb. V

1.6 Bijzondere onderwerpen

1.6.1 Vensters

Voor met de restauratie van paleis Het Loo werd begonnen waren hier laat negentiende-eeuwse T-vensters (draairamen) aanwezig. Een uitzondering hierop vormden de ramen in het grote trappenhuis, waar met de restauratie van de schilderingen van 1900 tot 1902 ook de vensters van een roedenindeling waren voorzien (4x7 ruiten). Er was hier echter geen sprake van een verantwoorde reconstructie.
De oorspronkelijke schuifvensters die in 1685 en 1686 op Het Loo werden aangebracht betroffen een der eerste toepassingen van dit raamtype in Nederland. De Zweedse architect Nicodemus Tessin beschreef deze vensters en de werking ervan zeer nauwkeurig, omdat dit voor hem een architectonische nouveauté was, die hij nog niet eerder was tegengekomen. Zijn beschrijving vormde een der belangrijkste bronnen voor de reconstructie van de vensters. 'Sonsten wahren an den 2n (tweede) gantzen Estagen vom hauss keine Creutzhöltzer in den Fenster-Carmen, in den Mezzanilien (halfvensters) wahr ein mittelholtz herunter, welches ich bezeichnet habe, undt zur unterrichtung der anderen wirdt dienen können. Das oberste Fenster von 5 grossen rauten hoch und breit stunde allzeit still, das unterste, welches eben so gross ist, gehet allzeijt auf undt nieder mit stricken (koorden) daran gewichte hengen, so oben über kleine poulicen (katrollen) lauffen, undt auf den beiden seiten des untersten fensters, seijndt gefästiget, so dass die stricke sich nicht schaben, undt doch nicht gesehen werden. Die beijden gewichter seijndt proportioniret nach der schwerde des fensters, seijndt von bleij, platt und fast wie eine kleine handt gross, eben seijndt löcher, da die stricke in gefästiget seijndt am bleij; hierbeij ist auch zu observiren, das an allen fensterkarmen zweij platte höltzer immer werden angeschraubet, die den Canal auf der einen seiten vam fenster formiren, diese schraubet man ab, alle mahl dass man die gantze fenster heraus nimpt, und rein macht. Die grosse fransche glässer sitzen alle im holtzernen eijchernen Chassis, undt werden sie ohne bleij mit einer gewissen materie gefestiget.' [16]
De bij de restauratie aangetroffen bouwsporen brachten nieuwe gegevens aan het licht, die echter tot op heden nog niet afdoende zijn verklaard.
Al in de jaren zestig was architect Royaards begonnen met het onderzoek naar de vensters, onder meer in vertrek 338, de vroegere bibliotheek. Van dit vertrek was een gravure van Marot bekend, waarop de vensters met een roedeverdeling staan afgebeeld. Hoewel

16 Upmark 1900, 123-124.

de nieuwe bestemming in die tijd nog niet vaststond, was Royaards een voorstander van de reconstructie van het paleis naar de zeventiende-eeuwse toestand. Hij beredeneerde dit in eerste instantie vanuit het interieur van enkele vertrekken. Een reconstructie van de bibliotheek vroeg ook om het terugbrengen van de ramen in dit vertrek. De reconstructie van een enkel raam zou het totaalbeeld van Het Loo echter verstoren en zou tot gevolg hebben dat alle ramen van een roedeverdeling moesten worden voorzien. Een dergelijke beslissing mocht niet voortkomen uit de bestemming van een enkel vertrek, maar diende onderdeel te zijn van een evenwichtig totaalplan. De opstelling van zijn totaalplan resulteerde uiteindelijk inderdaad in de reconstructie van alle vensters.
Uit zijn onderzoek bleek bovendien dat in de bibliotheek de oorspronkelijke kozijnen nog aanwezig waren. Een verdere inventarisatie door Van Asbeck toonde aan dat dit voor bijna alle kozijnen gold. Ook Van Asbeck onderschreef de reconstructie van de vensters en nam dit op in zijn uitgangspunten van het restauratieplan. Hierin beargumenteerde hij de reconstructie van de vensters als volgt:
'De pen- en gatverbindingen van vrijwel alle ramen in het corps de logis en de paviljoens zijn aan de onderzijde vergaan. De eiken kozijnen met de oorspronkelijke kokergaten voor de schuifvensters zijn vrijwel allemaal intact. Deze twee nuchtere feiten alleen al zouden voldoende moeten zijn om te besluiten het oorspronkelijke schuifvenster te herstellen. Belangrijker is dat het gebouw ook op grotere afstand bezien met de kleine roedeverdeling zijn oorspronkelijke fleurigheid en distinctie terugkrijgt, zoals men dat ook bij het Zeister Slot heeft kunnen waarnemen.' [17]
Door G. Berends van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werden een paar kozijnen nauwkeurig opgemeten en gedocumenteerd.[18] Deze opmetingen brachten een aantal opmerkelijke nieuwe gegevens aan het licht.
Allereerst bleek dat de kozijnen waren samengesteld; de stijlen bestonden geheel uit eiken delen, de boven- en onderdorpel waren in het midden van massief grenen met eiken delen aan de voor- en achterkant. Opvallend was dat ten behoeve van de onderste schuiframen TWEE katrolgaten in iedere kozijnstijl werden aangetroffen. Deze gaten correspondeerden met twee binnenruimtes, gescheiden door een eiken schot. Hier was dus plaats voor twee gewichten. In de beschrijving van Tessin stond nauwkeurig de werking van het schuifvenster vermeld, dat door de tegenwichtconstructie in iedere stand in evenwicht was. Aan de bovenkant van de stijlen bevonden zich openingen die groot genoeg geweest moeten zijn om de gewichten te kunnen uitnemen en de koorden te vervangen. Om het raam te kunnen schoonmaken werd de beleglat afgeschroefd en het

17 J .B. van Asbeck, Uitgangspunten Restauratieplan' (Zeist/Apeldoorn 1972)
18 Tekeningen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed door G. Berends:
a. Opmeting kozijn bel etage corps de met dubbele katrolgaten.
b. Opmeting kozijn spiegelkamer (bibliotheek) met dubbele katrolgaten.
c. Niet uitgewerkte tekening van een kozijn met dubbele katrolgaten.
d. Kozijnstijl met bovendorpel van een venster op de tweede verdieping.

raam in zijn geheel uitgenomen. De schroefgaten werden verstevigd met koperen plaatjes.
Uit de naast elkaar gelegen plaatjes viel op te maken dat hier bovendien sprake was van twee afzonderlijke beleglatten voor evenzoveel ramen, die dus allebei konden worden uitgenomen. Tenslotte kon ook aan de hand van verfrestanten en spijkergaten worden geconcludeerd dat zich twee schuiframen achter elkaar hebben bevonden. Wat was hiervoor de reden?
H.J. Louw publiceerde in 1983 een artikel over de oorsprong van het schuifraam, dat meer licht werpt op de toepassing van dubbele ramen. Hierin toont Louw aan dat het roederaam zijn oorsprong vindt in Frankrijk, waar verticaal schuivende ramen al in de eerste helft van de zeventiende eeuw voorkwamen. Een gravure van Abraham Bosse uit 1633 geeft hiervan een goed voorbeeld. Deze roedenramen vonden echter allen toepassing in minder belangrijke vertrekken en trappenhuizen. Na de terugkeer van Charles II uit Franse ballingschap in 1660 werd het roederaam ook in Engeland toegepast, waarbij afwisselend de naam 'shashes, shassis of shashis' werd gebruikt, hetgeen een verbastering van het Franse woord 'chassis' is, dat in die tijd (schuif)raam betekende. Deze schuiframen waren waarschijnlijk niet voorzien van een tegenwichtconstructie. In omhooggeschoven toestand werd het raam op zijn plaats gehouden door een lat, nok of pin. Schuiframen met een tegenwichtconstructie werden eerst omstreeks 1670 in Engeland toegepast.
Het schuifraam van het type dat op Het Loo werd toegepast kwam waarschijnlijk het eerst voor in de Assemblyroom van het College of Physisians (1671-1678) te Londen, door Robert Hooke. De eerste bemoeienis van Christopher Wren met schuiframen is aangetoond in 1672 en 1673, maar hij paste ze massaal toe bij de bouw van de nieuwe koninklijke paleizen te White Hall (1685-1687), Hampton Court (1689-1696) en Kensington Palace (1689-1696), de beide laatsten in opdracht van Willem en Mary.[19] Hierin haalt hij een beschrijving aan van Sir Roger Pratt, die van 1649 tot 1652 Frankrijk bezocht en een tiental jaren later de ramen van Het Louvre en Het Luxembourg beschreef, waarin hem de dubbele beglazing was opgevallen: 'Their glass is for the most part placed on the inside of their walling, and another glasing or paper on the outside again, which they called Chasses.'
Louw suggereert dat een combinatie van glas en geolied papier werd aangebracht omwille van een betere waterdichtheid, waarbij het papier in kleine stukken tegen de roeden werd gelijmd. Deze oplossing lijkt weinig weerbestendig. Ook in Engeland werd papier gebruikt voor de (tweede) afdichting van de ramen. In de Wren archieven staat voor Hampton Court omstreeks 1690 een post ver-

19 H.J. Louw, 'The origin of the sash-window' , in: *Architectural History*, 26(1986) 49-71.

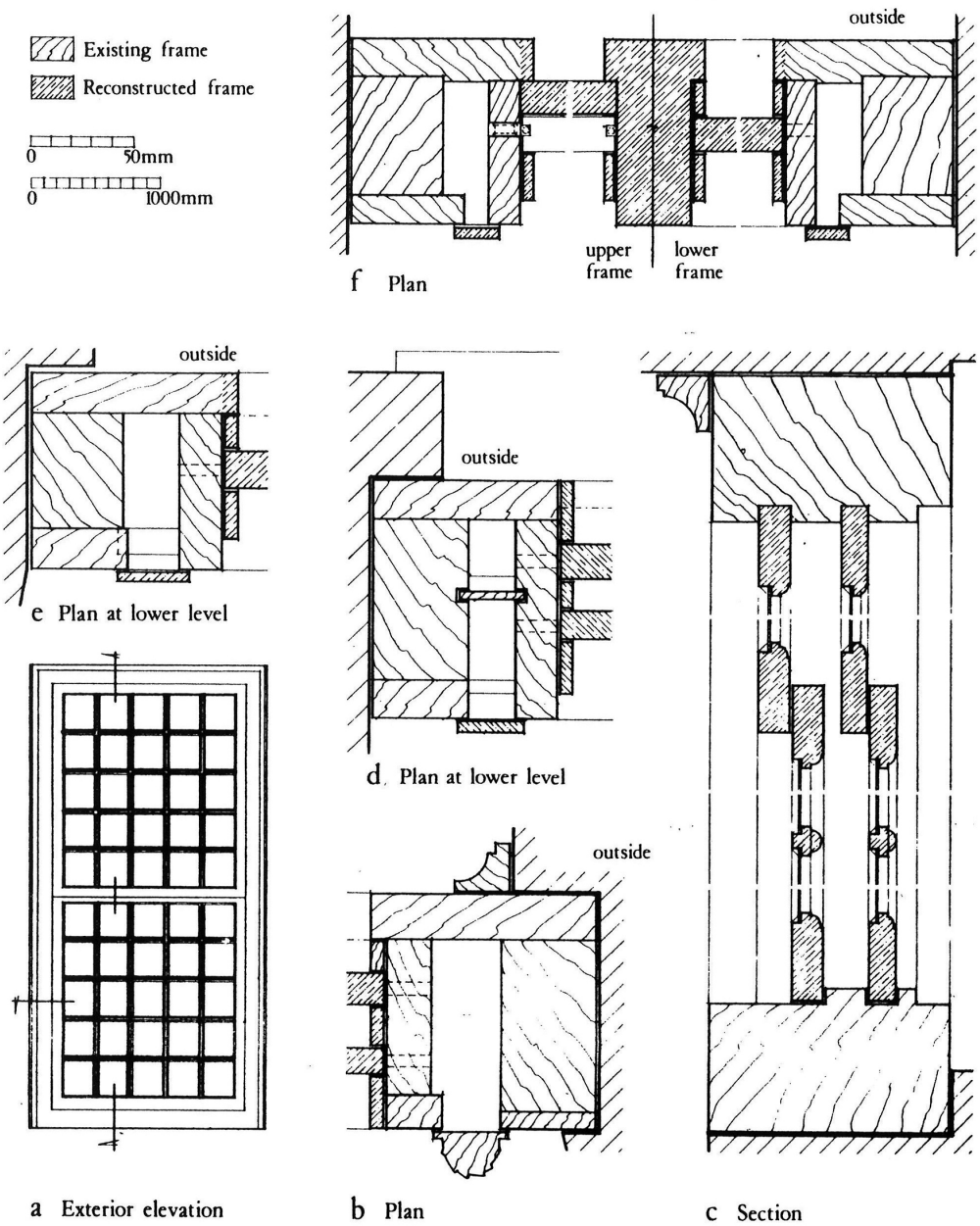

Fig. 3 *Details of seventeenth-century Dutch sash-windows*
a–c *Manor House, Zeist. First and second floors, c. 1686*
d–f *Het Loo Palace, c. 1686–92*
d *First floor* e *Ground floor* f *Second floor*
After Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

Afb. 40. De afbeelding in het artikel van N.J. Louw, The origing of the sash-window', met tekeningen van de vroege schuiframen van Slot Zeist en Paleis Het Loo

Afb. 41.
De bouwsporen in de kozijnstijl van een van de vensters van het corps de logis van binnenuit gezien

meld over de aankoop van: '*5 ream Dutch Demy paper to make sashes before the glass was put up to preserve the lodgings 10:0:0.*'[20]
Voor Het Loo lijkt een betere afdichting tegen regen en wind niet zo waarschijnlijk, daar de toepassing van houten roeden en glas in vaste vensters al sedert 1652 in Nederland bekend was en hier met stopverf een goede afdichting werd verkregen.[21]
Een andere mogelijkheid is dat het Franse glas niet goed bestand was tegen ultraviolette straling en daardoor al spoedig bros werd. Ter bescherming van het glas kan hiervoor een apart raam voorzien van geolied papier zijn aangebracht. Waarschijnlijker is echter dat geolied papier werd aangebracht om het directe zonlicht te temperen en zo de kostbare bespanning en stoffering te beschermen tegen verkleuring.
Of op Het Loo daadwerkelijk papier is toegepast is niet bekend. Tessin noemt in zijn nauwgezette beschrijving slechts de Franse glasrui-

20 M. Girouard, *Life in the English Country House. A social and architectural history* (Yale 1978). Gegevens over Hampton Court over de aanschaf van ... riem papier ter afdekking van de 'sashes'.

21 Zie hiervoor bijvoorbeeld de ontwerptekening van een zaal in 'De Voorst' door Jacob Roman en verschillende interieurontwerpen van Daniël Marot.

Afb. 42.
De bouwsporen in de kozijnstijl van een van de vensters van het corps de logis van buiten gezien

ten, maar hij zag Het Loo tijdens de bouw, toen nog geen der vertrekken was afgewerkt en ingericht.
Daarnaast zijn ook kozijnen aangetroffen met slechts één katrolgat per kozijnstijl. Er waren dus vertrekken met dubbel uitgevoerde ramen en vertrekken met enkele ramen. Een goede inventarisatie van de vertrekken met enkele- of dubbele katrolgaten vóór de plaatsing van de huidige ramen had wellicht meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de juiste betekenis van een dubbele beglazing. Dit viel helaas tijdens de verslaglegging niet meer te achterhalen.
De schuiframen waren aan de binnenzijde tevens voorzien van luiken over de volle hoogte van het raam. Ten behoeve van een maximale lichtopbrengst en een fraaie overgang naar de wandbespanning werden de luiken weg geklapt langs de schuine dagkanten van de muur. Net als de deuren werden de luiken voorzien van een paneelindeling. Opvallend op Het Loo is dat zowel het aantal luiken per

venster en het aantal panelen per luik niet strookt met de roedenindeling van het raam, zoals in de achttiende eeuw in Nederland vaak werd toegepast.
Steeds komen vier in plaats van vijf luiken voor, waarbij de middelste luiken smaller zijn dan de buitenste twee. Op de begane grond komt een paneelindeling met hoogteverhouding van 1:3:1:3:1 vaak voor, zodat de wisseldorpel van het raam zich halverwege het middelste paneel bevindt. De eerste verdieping kent over het algemeen een paneelindeling van 1:6:6:1. Voorts bezitten enkele vertrekken, waaronder de audiëntiezaal (ruimte 300), geen luiken en werd de schuine dagkant tegen de muur afgewerkt met een vlakke betimmering, waarop in marmerschilderwerk een paneelindeling was aangebracht.
Wellicht valt dit te verklaren doordat het ontwerp van het nieuwe schuifvenster nog niet voldoende was uitgekristalliseerd en voor de luiken nog geen standaardoplossing was ontwikkeld.
Tijdens de restauratie werden in het noordoostelijk gelegen hoekvertrek op de bovenste verdieping van het corps de logis enkele van de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse kozijnen aangetroffen. Bij de verbouwing in 1911 zijn de van de tweede verdieping afkomstige vensters opnieuw toegepast.
Bij de verwijdering van de dagstukken bij twee kozijnen was reeds geconstateerd dat vensters waren toegepast met naar binnen draaiende ramen. Duidelijk was echter de afdruk te herkennen van het oorspronkelijke schuifraam. De afbeeldingen laten zien dat het bovenraam was aangebracht ter plaatse van de grijze strook tussen de donkere en de witte strook. Het benedenraam bewoog op en neer ter plaatse van de witte strook, waarin de plaats van de poelie nog duidelijk zichtbaar is. De hoogte van dit raam blijkt uit het geringe kleurverschil in de witte verf even boven de bajonet. Uit de plaats van de bajonet-vormige afdruk op het kozijn kon de hoogte worden vastgesteld. Hieruit bleek dat het onderraam hoger was dan het bovenraam.
Opmerkelijk was voorts dat in de bovendorpel van het kozijn een sleuf was aangebracht, waardoor het onderraam tot aan de onderkant van het bovenraam kon worden omhoog geschoven.
Uit de bouwsporen kon eveneens worden opgemaakt dat het raam oorspronkelijk was voorzien van een middenstijl ter zwaarte van een kozijnstijl, overeenkomstig de beschrijving van Tessin. Ook de opmeting van de tweede verdieping door Schonck bevestigde de aangetroffen situatie.[22]

22 J. B. van Asbeck, Raamkozijnen met verrassingen. *Het Loo van Paleis tot Museum, halfjaarlijks rapport over de restauratie en verbouwing* (Eerste aflevering, september 1977).

1.7 Cultuurhistorische waardering

1.7.1 Algemeen[23]

De door Dröge Bureau voor Bouwhistorie opgestelde waardestelling vond plaats aan de hand van de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek 2009. Zij berust uitsluitend op cultuurhistorische waarden en staat los van de bouwtechnische toestand, gebruikersbelangen, eventuele ontwerpoverwegingen en financiële aspecten.
Een cultuurhistorische waardestelling is echter geen dictaat. Naarmate waarden hoger zijn, zal men wel met meer kracht van argument - mede vanuit andere overwegingen - moeten verdedigen waarom men ze wil aantasten.
Omdat niet alle onderdelen van het gebouw tot in detail konden worden onderzocht, heeft de waardestelling op sommige punten een voorlopig karakter.
Hoge monumentale waarde wordt toegekend aan elementen die van cruciaal belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
Positieve monumentale waarde wordt toegekend aan elementen die van belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
Indifferente monumentale waarde wordt toegekend aan elementen die van relatief weinig belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
De waardering vindt plaats aan de hand van vijf aspecten:
- algemene historische waarden;
- stedenbouwkundige of ensemblewaarden;
- architectuurhistorische waarden;
- bouwhistorische waarden;
- gebruikshistorische waarden.

Elk van deze deelwaarden wordt getoetst aan de hand van de criteria gaafheid (authenticiteit) en zeldzaamheid.
De waardestelling dient als uitgangspunt voor de waardestellingsrepresentatietekeningen. Daarin wordt aan de hand van kleuren een overzicht gegeven van de aanwezige monumentale waarden. Onderdelen met een hoge monumentale waarde zijn in blauw aangegeven, elementen met een positieve waarde in groen. Indifferent gewaardeerde elementen zijn aangegeven in geel. Bij de hoog monumentale

23 *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek. Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed* (Den Haag 2009).

onderdelen is onderscheid gemaakt in donker- en lichtblauw. De donkerblauwe kleur is om aan te geven welke onderdelen oorspronkelijk zijn, terwijl de lichtblauwe wordt gebruikt voor de elementen die bij de restauratie van 1977-1984 zijn gereconstrueerd. Zij vormen een onlosmakelijk onderdeel van het eindresultaat en dragen daarom in belangrijke mate bij aan de monumentale kwaliteiten van het complex.
Met symbolen zijn interieurelementen en relaties tussen ruimten aangegeven. Een al dan niet gestippeld kruis wordt gebruikt voor het aanduiden van de waarden van de plafonds of balklagen in een ruimte (met gebruik van dezelfde kleuren). Met nadruk wordt erop gewezen dat de tekeningen niet los van de tekst van dit hoofdstuk kunnen worden gelezen of geïnterpreteerd.
Als eerste volgt hierna een contextuele waardestelling waarbij het object, vanwege de bijzondere opzet en architectuur, is beschouwd vanuit de landelijke situatie.
Om een eindeloze herhaling van dezelfde formuleringen te voorkomen is er bij de interne waardestelling voor gekozen om deze per bouwdeel en vervolgens per bouwlaag te formuleren. Ze zijn telkens opgenomen aan het einde van het inleidende hoofdstuk voorafgaand aan het ruimteboek van elk bouwdeel.

1.7.2 Contextuele waardestelling

1.7.2.1 Algemene historische waarden

Het paleis is van groot belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling in de plattegrond en opbouw van adellijke paleizen en landhuizen in Nederland Het geheel past in een traditie die begint met de verdwenen paleizen Honselaarsdijk (1621-1644, Naaldwijk) en Ter Nieuburgh (1620-1638, Rijswijk) en de stadshuizen van Johan Maurits van Nassau (1633-1634) en Constantijn Huygens (1634-1637) in Den Haag. Deze wordt voortgezet met een aantal kort na of gelijktijdig met de bouw van Het Loo tot stand gekomen belangrijke landhuizen Slot Zeist (1677-1686) en De Voorst bij Zutphen (1695-1697). De laatste twee werden gebouwd in opdracht van Willem Adriaan van Nassau-Odijk, respectievelijk Arnold Joost van Keppel, beiden vertrouwelingen van stadhouder-koning Willem III. Ook hier waren Jacob Roman en Daniel Marot bij de bouw betrokken.

1.7.2.2 Stedenbouwkundige of ensemblewaarden

Het complex is van belang vanwege de hoge kwaliteit van de bebouwing en de historisch ruimtelijke relatie van het paleis met de gereconstrueerde achterliggende baroktuin. De symmetrische opzet en de zichtassen aan de voor- en achterzijde zijn van grote importantie. Ook de lanen aan de voorzijde van het complex dragen in belangrijke mate bij aan de ruimtelijke kwaliteit. Er is sprake van hoge stedenbouwkundige en ensemblewaarden.

1.7.2.3 Architectuurhistorische waarden

- Het paleis is van groot belang voor de geschiedenis van de architectuur als typologisch voorbeeld van Hollandse paleis- en landhuisbouw.
- Het complex is van belang vanwege de erbij betrokken architecten die gezien hun functie als stadhouderlijk of koninklijk architect vaak waren betrokken bij verschillende landelijke grote (prestige) projecten. Het gaat hierbij om Jacob Roman (1640-1716), Daniel Marot (1661-1752), H.F.G.N. Camp (1821-1875), L.H. Eberson (1822-1889), C.H. Peters (1847-1932).
- Het paleis biedt een staalkaart aan voorbeelden van belangrijke interieurdecoraties, waarbij alle stijlperioden zijn vertegenwoordigd. Het gaat in veel gevallen om de meest kenmerkende voorbeelden die er in Nederland te zien zijn. Hoewel het in deze rapportage vooral gaat om de aard- en nagelvaste aankleding, is het vooral de combinatie met de stoffering en meubilering die leidt tot een aantal van de meest waardevolle interieurs die we kennen.
- Het complex is van groot belang vanwege de spraakmakende restauratie in de jaren 1977-1984. Het is een kenmerkend voorbeeld van de toen gangbare restauratieopvattingen, waarvan de beide bij het project betrokken architecten C.W. Royaards (1906-1970) en J.B. Baron van Asbeck (1911-2010) bekende vertegenwoordigers waren.

1.7.2.4 Bouwhistorische waarden

- Bij de bouw van het paleis zijn over het algemeen de voor de bouwtijd kenmerkende materialen gebruikt. Ze zijn dermate algemeen dat er op grond daarvan sprake is van positieve bouwhistorische waarden.
- Bij latere verbouwing deden voor die tijd moderne installaties hun intrede. Daarvan bleef een aantal elementen bewaard, zoals de badkamer voor koningin Wilhelmina (ruimte 322). Daarbij is sprake van hoge bouwhistorische waarden.

1.7.2.5 Gebruikshistorische waarden

Het Loo was gedurende bijna 275 jaar in gebruik als zomerverblijf van de stadhouders en koningen van Nederland. Het is onlosmakelijke verbonden met de geschiedenis van het huis Oranje-Nassau. Er is daarom sprake van hoge gebruikshistorische waarden.

1.7.3 Interne waardestelling

1.7.3.1 Corps de logis

1.7.3.1.1 Exterieur/gevels

Van de voor- en zijgevels van het corps de logis is het metselwerk vrijwel volledig oorspronkelijk (1686). Van de achtergevel is alleen de middenrisaliet oorspronkelijk. Bij de laatste restauratie zijn, na de sloop van de uitbouwen van 1894, de aangrenzende geveldelen zorgvuldig gereconstrueerd. Hetzelfde geldt voor alle vensters. Bij-

zonder zijn de timpaanvullingen van de frontons van de voor- en achtergevel. Het geheel heeft hoge monumentwaarden.

1.7.3.1.2 Souterrain

Van het souterrain bleef de oorspronkelijke indeling grotendeels bewaard. Bijzondere vermelding verdient de gereconstrueerde schelpengrot tegen de oostgevel. Bij alle ruimten is wat de opzet betreft sprake van hoge monumentwaarden. De nieuw gemaakte westelijke doorgang naar de tuin heeft een indifferente waarde. Bij de nieuwe inrichting van verschillende ruimten (toiletgroepen en museumwinkel) is eveneens sprake van indifferente monumentwaarden.

1.7.3.1.3 Bel-etage

In vrijwel alle vertrekken op de bel-etage waren bij de aanvang van de restauratie van 1977-1984 grote delen van de oorspronkelijke interieurs aanwezig. Deze zijn in een aantal gevallen aanvullend gereconstrueerd. Ter plaatse van de gesloopte uitbouwen, kwam op basis van de plattegronden van Schonck, de oorspronkelijke indeling terug. Bijzondere vermelding verdient de vestibule. Ook hier is sprake van een ingrijpende reconstructie. De zaal vormt nu een kenmerkend voorbeeld van de toen geldende restauratievisie en van het oeuvre van Van Asbeck. In vrijwel alle ruimten is sprake van een hoge zeldzaamheid en van hoge monumentwaarden.

1.7.3.1.4 Eerste verdieping

Bij alle vertrekken op de eerste verdieping is sprake van uitzonderlijke monumentale waarden. In een aantal gevallen gaat het om oorspronkelijke elementen uit de bouwtijd, zoals schouwpartijen, lambriseringen en plafonds. In veel van de ruimten zijn deze gecombineerd met elementen uit een latere periode. Ook is in een aantal ruimten sprake van een zorgvuldige reconstructie of aanvulling tijdens de laatste restauratie. Uitzonderlijk zijn de trapzaal en de grote audiëntiezaal aan de voorzijde van het corps de logis. In alle ruimten is sprake van hoge monumentwaarden.

1.7.3.1.5 Tweede verdieping

In een aantal vertrekken bleef de laat zeventiende- of vroeg achttiende-eeuwse aankleding bewaard. Deze is echter gezien de depotfunctie van die vertrekken op dit moment nauwelijks zichtbaar. De oorspronkelijke onderdelen hebben een hoge monumentwaarde. De vertrekken aan de achterzijde ontstonden bij de restauratie van 1977-1984.

1.7.3.2 Paviljoens

1.7.3.2.1 Exterieur/gevels

Van de voor- en zijgevels van de paviljoens is het metselwerk vrijwel volledig oorspronkelijk (1686). Van de achtergevel is alleen de middenrisaliet oorspronkelijk. Bij de laatste restauratie zijn, na de

sloop van de uitbouwen van 1894, de aangrenzende geveldelen zorgvuldig gereconstrueerd. Hetzelfde geldt voor alle vensters. Bijzonder zijn de timpaanvullingen van de frontons van de voor- en achtergevel. Het geheel heeft hoge monumentwaarden.

1.7.3.2.2 Souterrain/begane grond

Van het souterrain bleef de oorspronkelijke indeling grotendeels bewaard. Bij alle ruimten is wat de opzet betreft sprake van hoge monumentwaar-den. De nieuwe inrichting van verschillende ruimten (toiletgroepen en museumwinkel) heeft in indifferente monumentwaarde.

1.7.3.2.3 Bel-etage/begane grond

In vrijwel alle vertrekken op de bel-etage waren bij de aanvang van de restauratie van 1977-1984 grote delen van de oorspronkelijke interieurs aanwezig. Deze zijn in een aantal gevallen aanvullend gereconstrueerd. Ter plaatse van de gesloopte uitbouwen, kwam op basis van de plattegronden van Schonck, de oorspronkelijke indeling terug. Bijzondere vermelding verdient de vestibule. Ook hier is sprake van een ingrijpende reconstructie. De zaal vormt een kenmerkend voorbeeld van de toen geldende restauratievisie en van het oeuvre van Van Asbeck. In vrijwel alle ruimten is sprake van hoge monumentwaarden.

1.7.3.2.4 Eerste verdieping

Bij alle vertrekken op de eerste verdieping is sprake van uitzonderlijke monumentale waarden. In een aantal gevallen gaat het om oorspronkelijke elementen uit de bouwtijd, zoals schouwpartijen, lambriseringen en plafonds. In veel van de ruimten zijn deze gecombineerd met elementen uit een latere periode. Ook is in een aantal ruimten sprake van een zorgvuldige reconstructie of aanvulling tijdens de laatste restauratie. Uitzonderlijk zijn het spiegelkabinet, de schilderijengalerij en de kapel. In alle ruimten is sprake van hoge monumentwaarden.

1.7.3.2.5 Zolder/kappen

Na de sloop van de in 1914 aangebrachte extra verdieping en nieuwe kap kwam bij de restauratie van 1977-1984 een reconstructie van de zeventiende-eeuwse kap tot stand op basis van de tekeningen van Schonck en de nog oorspronkelijke kap op het westelijke buitenpaviljoen. Van deze laatste bleef de oorspronkelijke constructie vrijwel volledig bewaard. Er is daarom sprake van zeer hoge monumentwaarden. Voor de overige kappen gelden indifferente waarden.

1.7.3.3 Vleugels

1.7.3.3.1 Exterieur/gevels

De voor- en achtergevels van de Koningslaan- en de bassecourvleugel zijn nog voor een belangrijk deel oorspronkelijk. Bij de laatste

restauratie zijn ontbrekende delen aangevuld en is het geheel zorgvuldig gerestaureerd. Er is sprake van hoge monumentwaarden.

1.7.3.3.2 Begane grond

De indeling van de begane grond kwam grotendeels tot stand bij de laatste restauratie. In de vleugel aan de Koningslaan zijn drie vertrekken ondergebracht met belangrijke interieurs of onderdelen daarvan die van elders uit het paleis afkomstig zijn en hier werden hergebruikt. Het gaat om het restaurant (ruimte 710), waarvan de wanden zijn bekleed met van elders afkomstig goudleer en het plafond is samengesteld met elementen uit de vroegere balzaal uit de periode Peters. De vroegere audiëntiezaal (ruimte 715) bevond zich oorspronkelijk op de bel-etage van het corps de logis (ruimte 200) heeft een uitzonderlijk rijk interieur in neo-Lodwijk XIV-stijl. De ruimte is een fraai voorbeeld van het restauratiewerk van architect J.J. van Nieukerken. Bijzonder waardevol zijn de door W.A. Fabri aangebrachte schilderingen. De vroegere werkkamer van prins Bernhard (ruimte 715) heeft een eiken betimmering met geschilderde behangsels van Dirk Dalens III. In al deze ruimten is sprake van uitzonderlijk hoge monumentwaarden. De Witte Foyer (ruimte 711) is een goed voorbeeld van de ontwerp- en restauratiepraktijk van Ir. Baron J.A. van Asbeck, waarbij bijzondere marmerreliëfs werden hergebruikt. Ook hier is sprake van hoge monumentwaarden.
De verdere inrichting van de ruimten van de vleugel aan de Koningslaan en de bassecourvleugel dateert van de laatste restauratie en is op daarna op sommige plaatsen nog eens aangepast. Hier is sprake van indifferente monumentwaarden.

1.7.3.3.3 Eerste verdieping

De inrichting van de verdiepingen van de beide hoekpaviljoens aan de Koningslaan dateert van de laatste restauratie. Hetzelfde geldt voor de verdieping boven de Witte Foyer en de verdieping van de bassecourvleugel. Er is sprake van indifferente monumentwaarden.

1.7.3.3.4 Zolder/kap

De kapconstructies dateren, met uitzondering van die van de paviljoens aan de Koningslaan, uit de periode Peters. Er is sprake van positieve monumentwaarden. De kappen boven de twee genoemde paviljoens dateren van de laatste restauratie. Deze hebben een indifferente monumentwaarde.